

Településtörténetünk tanítása szerint a Kolozsvártól Bihar-megye határáig terjedő vidék legrégebb falvainak alapjait az Erdélyt megszervező magyar királyi hatalom rakta le.¹ A Kalota és Almás patak mellékét a bihari ispánság kelet felé terjeszkedő lakói, a Bánffyhunyadi-Nagyalmás vonaltól keletre a Nádas és Kapus vize közé eső tájat pedig a Szent István által felállított Kolozs megye királyi népei szállották meg. A megye székhelyétől, Kolozsvártól, a bihari ispánság vonzási köréig terjedő terület megszervezésénél földrajzi helyzete és korábbi szerepe folytán helyi központnak a két Szamos és a Kapus összefolyásánál fekvő Gyalu kínálkozott. A helynevek tanúsága szerint e patakok vidéke a honfoglalás idején nem volt teljesen lakatlan. Lóna, Szucsák, Gorbó, Sztolna, Sztána, Szomordok, Kalota stb. neve ugyanis azt bizonyítja, hogy a magyarok itt gyér szláv telepeket találtak.² A Névtelen gestairó által átörökített XII. századi hagyomány szerint az itt lakó vlahok és szlávok (Blasii et Selavi) fejedelme, Gyalu, a Szamos melletti várában székelt.³ Valóban a régészeti kutatás újabb eredményei is igazolják, hogy az a földrajzilag energikus pont, ahol ma Gyalu áll, a legrégebb időtől fogva központja volt a környéknek. A falu felett fekvő őskori földvár, mely Gyalu vezérnek is székhelyül szolgált, már régóta ismeretes. Csak nem régiben azonban a mai kastély közvetlen közelében még egy római katonai tábor alapjait is megtalálták, mely az előkerült sírkövek tanúsága szerint egyik lovas alakulat (ala Siliana) állomáshelye volt. Mivel a római táborok mellett szokásos veterán-telep emlékei Gyaluból is előkerültek, bizonyítottnak vehetjük, hogy itt a római korban fontosabb település volt.⁴ A ró-

¹ Az uradalom benépesítésére, falvainak kialakulására vonatkozó megállapításaim Balázs Éva: Kolozs megye kialakulása. (Település- és Népiségtörténeti Értekezések 3.) Bpest, 1959. és Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. V. Bpest, 1915. c. munka adatain alapulnak.

² Balázs i. m. 12. l.

³ *Scriptores Rerum Hungaricarum.* (Ed. E. Szentpétery.) Bpest, 1937. I. 66. l.

⁴ Pálffy Antal úr, az Erdélyi Nemzeti Múzeum Történeti Tárának tisztviselője szíves szóbeli tájékoztatása alapján.

mai birodalom bukása utáni népekhez hasonlóan a berendezkedő magyar királyság is népesítő munkáját az itt talált felhasználható alapokon indította el. Amint nem véletlen, hogy az ispánság központjául szolgáló vár a római Napoca köveiből épült fel, úgy az sem esetlegesség következménye, hogy az őskori és római erődítések mellett igen korán magyar falu, majd ismét vár épült, s Gyalu újból a vidék központja lett.

Bizonyíthatólag a kolozsi királyi ispánság népesítette be a későbbi gyalui uradalom falvai közül Darócot, ahol királyi sólymászok vagy erdőőrök és Nagykapust, ahol eredetileg gyepűőrök laktak. Vistát hasonló nevű kolozsi várjobbágy alapította, mégpedig minden valószínűség szerint az ispánság Szabolcsban, Nádudvaron és Szoboszlón fekvő birtokairól hozott emberekkel.¹ Kajántó névadója a krónikákban szereplő erdélyi bolgárok és szlávok vezére Kean lehetett. E feltevést nyomatékosan támogatja a szomszédos Papfalva 1284 előtt használatos Bolgár neve.² Jegyenyén forrásaink 1444-ben Ispánlese nevű helyet, Kajántón pedig 1283-ban Király erdejét és Királykutatfő nevű határrészt említenek.³ Körösfő és Bács vámja még 1371-ben is, amikor pedig mindkét falu már legalább egy évszázad óta egyházi birtok, nemes családok (Bebek, Bánffy) kezén volt; nyilván azért, mert a király a falu eladományozása idején még megtartotta magának és csak később engedte át valamelyik hívének. Mivel Körösfő a Biharhoz tartozó megyerészen feküdt, s az erdélyi püspök csak 1276-ban szerezte meg székeskáptalanától, a püspökség gyalui uradalmának szomszédságában fekvő falu a káptalan tulajdonába esupán a királyi ispánságtól kerülhetett.⁴ A királyi birtoklás idején alakulhatott ki Türe és a későbbi Tiboretelke elődjéül tekinthető két Bénye. A magyar falunév-képzésnek abból a törvényéből gondoljuk ezt, mely szerint általában csak a XIII. század előtt lett pusztá személynév falunévvé.

A Kolozsmonostorhoz tartozott területek egy részét még az alapításkor, a XI. században, hasíthatták ki a királyi uradalomból. Az erdélyi püspök szamosmenti falvainak zöme azonban a királyi megyék XII. századi felbomlása idején lett egyházi birtok. Gyalu a XII. század végén, Nagykapus 1201 és 1219 között került a püspökség kezébe. Ez lett aztán a mag, amely köré a szét-

¹ Balázs i. m. 51. l.

² U. o. 13. l.

³ Csánki i. m. V. 565—4. l.

⁴ U. o. 330., 372. l.

bomló királyi birtoktestből a XIII. század folyamán a későbbi gyalui uradalom összekovácsolódott. A XIII. századi nagy átalakulás során a Kolozsvár környéki királyi falvak nagyobb része az erdélyi püspökség vagyónát szaporította, s a monostori bencéseknek csak kevesebb jutott belőlük. Minthogy a királyi megye örökébe vidékünkön a püspökség lépett, birtokai a szintén királyi területből kivált monostori uradalommal több helyen összekuszálódtak. A püspökség tehát minden rendelkezésére álló békés és erőszakos eszközzel igyekezett birtokait egy testbe tömöríteni. Emiatt a monostori apátsággal évtizedekig tartó határviszályba keveredett, mely végül 1299-ben egyezséggel zárult le. A püspök a Gyalu felett elterülő Leske, másként Apáthavasa nevű erdőért és az ott levő földekért cserében átengedte az apátnak Bogártelkét és Nádast.¹ Ezzel a cserével nemcsak a püspökség és az apátság közötti ellentétek egyik méregfogát távolították el, hanem sikerült megteremteni az egységes gyalui uradalmat, mely aztán századokon át az 1299-ben meghúzott határok között élte életét.

Bár a püspökség az ispánságtól nagyjából kialakult telepet vett át, a tatárjárás dúlásai után az újranépesítés nehéz feladatát már neki kellett vállalnia. Gál erdélyi püspök 1246-ban IV. Béla királytól kiváltságlevelet szerzett a tatár pusztítás következtében elnéptelenedett birtokai sikeres újratelepítésére. Mivel a birtokon — köztük találjuk Gyalut is — senki sem, vagy legfeljebb néhány jobbágy lakott, a király megengedte, hogy úgy a régi lakókból életben maradtak, mint az ezután odateleplők a vajda és az ispánok bíraskodásától mentek legyenek, s csak a püspök, meg saját falusbíráik ítélkezzenek felettük.² A megfogyott magyar lakosság kiegészítésére, miként az Kolozsvárt is történt, a püspökök szászokat hoztak, s Fenesen és Lónán telepítették le őket. Népesítő munkájukat, főként hatalmas erdőségeik hasznosítására, a tatár pusztítások nyomainak eltüntetése után is folytatták. Saját falvaik egyenletesen szaporodó népének feleslegéből azonban Bogártelkén kívül csak arra futotta, hogy Fenes határában létrehozzanak egy ikerfalut; de már itt is fel kellett használniok a hegyvidéki telepítések népanyagát: a románokat. Szász-fenes testvérközsége ugyan először Oláhfenes néven tűnik fel, de 1352-től állandóan szereplő római katolikus plébániája kétségtelemné teszi, hogy már az első telepések között is bőven voltak

¹ Jakab Elek: Kolozsvár története. Oklevéltár. Budán, 1870. I. 30. l. és Csánki i. m. V. 374. l.

² Jakab i. m. I. 19. l.

magyarok. Itt az a valóban ritka eset következett be, hogy később a magyarok egyedüli lakói lettek a kezdetben román jellegű új telepnek. Egyéb telepítéseinél azonban, a többi nagybirtokosok mintájára, már a püspökség is kénytelen volt tisztán román lakosságot felhasználni. A gyalui havasokban a XIV. század közepe óta emlegetett pásztorszállásokból sikerült a XV. század első felében faluvá formálni a Szamos két ága mellett fekvő Hév- és Hidegszamosot. Ebben az időben kötődött meg állandó teleppé Nagykapus hegyes határában Egerbegy. A Tótfalu és Felek közötti Gorbó-patak völgyében fekvő erdőben, tehát a püspöki és apátsági uradalom határán élő püspökségi román pásztorokról már 1544-ből van adatunk: — ez különben egyben a románság legelső említése a gyalui uradalom területén — a pásztorszállások állandó teleppé alakulása azonban itt csak félszázaddal később következett be.¹

Az apátság telepítő-tevékenységét, bár az a püspökségénél jóval nagyobb volt, nem követhetjük nyomon, mert főbb részleteiben már az írásbeliség elterjedése előtti korban lezárult. Apátsági telepítésnek tartjuk a korán elpusztult Szentbenedeket, Szentgyörgyöt, Szentivánt, Máriatelkét. Ezeket a telepeket valószínűleg a tatárjárás előtti évtizedekben szállották meg, de a túlkorán reájuk szakadt pusztulás után többé nem tudtak erőre kapni, s még a középkorban elnéptelenedtek. XIV. századi telepítései közül napjainkat egyedül Solyomtelke érte meg. Kajántó határában, hihetőleg az 1265-ban említett két Bénye egyikének helyére telepítette a XIV. század első évtizedeiben Tiboretelkét Tordai Pál fia Tybortius, miután hű szolgálatai jutalmául Lázár apát ezt átengedte neki.² Ézzel le is zárult a kolozsmonostori uradalom falvainak a kialakulása. Új falvak nem keletkeztek többé, csak a lakosság sűrűsödött a kész keretek között. A népesség gyarapodásának ütemét jellemzően mutatja egy oklevél, mely arról szól, hogy 1541-ben Tiboretelkén már kápolnát építenek.³

A nádasmenti püspöki birtokok első gazdasági központja azonban nem Gyalu, hanem a Szászfenes melletti Leányvár nevezetű őskori vár volt. 1270-től kezdve ugyanis több évtizedig Kolozsvár is püspöki birtok lett, s ott a város főterén állott a püspök palotaszerű kőháza. Ebben az időben tehát az volt a

¹ Csánki i. m. V. 355. l.

² Balázs i. m. 44—5. l.

³ Beke Antal: A kolozsmonostori konvent levéltára. Bpest, 1897. 20. l.

kívánatos, hogy ha már a városban nem lehetett, Kolozsvárhoz minél közelebbi helyről igazgassák a gazdaságot. Miután azonban 1516-ban a város visszanyerte kiváltságait, a püspök-földesúr többször összeütközésbe került a polgárokkal. Bár a püspöki és polgári városrész teljes összeolvadása a XIV. század vége előtt nem következett be, a püspök gyakorlatilag hatalmi állását Kolozsvárott már 1550 körül elvesztette. Ennek következményeit vonta le András püspök, amikor 1555-ben kolozsvári díszes palotáját eladta.¹ Abból, hogy ennél a jogügyletnél a püspök megbízottjaként János gyalui plébános járt el, feltételezhető, hogy az új uradalmi központnak már ekkor Gyalut szemelték ki. Bár a gyalui vár első okleveles említése 1459-ből ismeretes, alig hihető, hogy építése éppen a püspöki birtokon kitört és az előbbi évben elfojtott parasztlázadással volna kapcsolatos.² Minthogy a fenesi várnak utolsó említését 1570-ből ismerjük, valószínűbb, hogy szerepét Gyalu már a XIV. század végén átvette. A parasztlázadás legfeljebb az erődítések folytatására adhatott indítékot. Olyan zavaros időben ugyanis, mint a lázadás utáni évek voltak, nehezen képzelhető el egy vár felépítése ilyen rövid idő alatt. 1456-ban említik az itteni várban a püspök lakóházát, 1466-ban pedig a várban épült templomot.³

Ettől kezdve a fejlődés első szakasza egyenesvonalú. A környező püspöki birtokok igazgatása innen történt, s lassan szétválaszthatatlan egységgé forradt össze a vár és tartománya. Vásártartási joga és vámmentessége éppúgy kiemelte Gyalut a szomszédos jobbágyközségek közül, mint a várban szolgáló és az uradalom igazgatását végző püspöki prediálisok, iparosok népes rétege.

Az így kialakult gyalui uradalom Erdély északi részében egészen a reformáció térhódításáig a gyulafehérvári püspökök legjelentősebb birtoka maradt. Az önálló fejedelmi udvar anyagi alapjainak megteremtése során azonban Gyalut és tartományát már 1542-ben, majd Bornemissza Pál rövid püspöksége után 1556-ban véglegesen a fejedelmi udvartartás szükségére rendelték.⁴ Többször bővített, megerősített vára ettől az időtől kezdve Szamosújvárral és Kővárral együtt a fejedelmi hatalom egyik fontos biztosítója az északi megyékben, tartománya pedig a feje-

¹ Történelmi Tár, 1892. 512. l.

² Fall Endre: Gyalu vára. Temesvár, é. n. 11. l.

³ Csánki i. m. V. 299. l.

⁴ Fall i. m. 14—5. l.

delmi fiscalis birtokpolitika komoly ütőkártyája maradt mindvégig.

Bár Gyalu a fejedelmi udvar kezelésében csak a XVI. század utolsó negyedéig maradt meg, az a néhány évtized is elegendő volt olyan társadalmi és gazdasági előnyök megszilárdulására, melyek a lakosság egyes rétegeinek helyzetét a magánföldesúri hatalom alatt is biztosították és az uradalom jövedelmét növelték. befolyását határain is túl terjesztették. Anyagi előnyt a kalotaszegi magyar falvak zabdézsmájának és Kolozsvár város dézsmái kétnegyedének a gyalui várhoz való rendelése jelentett.¹ A társadalmi fejlődés fontos biztosítékának pedig azokat a kiváltságokat tartjuk, melyeket ugyan a fejedelmek mint földesurak adtak, de amelyek az uradalom eladományozása idején mégis közjogi színezetet nyertek. Ilyen volt Báthory Kristóf vajda 1581. évi kiváltságlevele a Gyaluban és tartománya falvaiban lakó gyalog-puskások számára.² Ezzel bizonyára a középkori eredetű püspöki predialisták sorsa rendeződött véglegesen. A puskások a fejedelem parancsára kötelesek az ország többi gyalog-puskásai módjára táborba szállni. Ennek fejében mentesülnek mindenféle adózás és szolgáltatás, még a török császárnak fizetendő adó alól is. Ha kiskorú árvát hagynának hátra, ez felnövekedéséig zsoldost küldhet maga helyett a fejedelem zászlója alá. Ettől kezdve, ha a fejedelmek az uradalmat el is zálogosították, ennek az egyetlen katonáskodó rétegnek a jogait az adománylevelekben kifejezetten biztosították. A kézműves réteg összefogását és erősítését szolgálta a céhek felállítása. Napjainkig azonban egyedül csak a vargák céh-szabálya maradt fenn, melyet 1589-ben Báthory Zsigmond erősített meg.³

Az uradalom magánbirtokosainak sorát Ghyczy János gubernátor nyitotta meg.⁴ 1587-ben iktatták be; s bár Báthory István fejedelem Gyalut neki és utódainak örökös adományként adta, két év múlva bekövetkezett halála után itteni birtokaira a fiscus tette rá a kezét. Báthory Zsigmond által 1590-ben családja tagjainak tett nagy adományok során Gyalut Báthory András bíboros,

¹ Sennyei-es. Ivtára az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában. Fasc. privilegiorum No. 1. Gyulafehérvári kúptalan (ezután: Gyf. hvr.) levéltára a m. kir. Országos Levéltár erdélyi osztályán, Liber Regius (ezután: L. R.) V. 49. V. ö. 57. l. 2. jegyz.

² Gyf. hvr. L. R. I. 15—6.

³ Gyf. hvr. L. R. II. 437—40.

⁴ Kolozsmonostori konvent (ezután: Km.) levéltára az Országos Levéltár erdélyi osztályán. Citus Colos C. 65.

Báthory István és Boldizsár nyerték el 50 ezer forintért zálogba.¹ Ebben az adománylevélben tűnik fel először az uradalom kiegészítő részeként Zilah, hogy aztán 1614-ig többször Gyaluval együtt cseréljen gazdát. Az így megnövelt dominium négy évig volt Báthory András birtokában. 1594-ben a Kendiféle összeesküvésben való részvételéért a fejedelem testvérét is megnotáztatta, s Gyalu három esztendőre ismét a fiscus kezelésébe került. 1597-ben a németbarát politikát kezdeményező fejedelem visszaállította az erdélyi püspökséget és az újonnan kinevezett püspök, Náprágyi Demeter, eltartására a Zilahhal megtoldott gyalui uradalmat adományozta.² Mivel Náprágyi Gyalut Fejérvárnál jobban kedvelte, 1600 júliusának végéig, amikor Mihály vajda a várat magának foglalta, itt volt az erdélyi katolikus püspökség székhelye. A beköszöntött zűrzavaros idők, mint erősséget, egyidőre Gyalut is az események középpontjába helyezték. Az egész környék szempontjából döntő lett, hogy az itteni őrség kit vall urának. Azok között a tétek között, melyekkel a számottevő tényezőket mindegyik párt a maga számára akarta megnyerni, Gyalu tartományát is ott találjuk. Ezért aztán birtokosai a politikai helyzetnek megfelelően gyorsan váltogatták egymást. Így lett ez a néhány év az uradalom történetének legmozgalmasabb korszaka.

A vártartomány jelentőségét mutatja, hogy a püspök Magyarországra menekülése után Mihály vajda tüstént szemet vetett rá, s a császárhoz küldött feltételei között már Gyalu adományul nyérése is szerepel.³ Bár az udvar e kérést nem teljesítette, a vajda őrséget rakott a várba. Báthory Zsigmond visszatérése azonban hamar véget vetett a vajda birtoklásának, s Csáky István főkapitány hadai már 1600 szeptemberének első napjaiban bevették Gyalut.⁴ Mivel Erdély rendei Csákyt az 1601. évi januári országgyűlésen Mihály vajda legyőzése körül szerzett érdemeiért Fogarassal jutalmazták, Básta 1602 májusában, amikor Csáky is elhagyta Báthory Zsigmond hűségét, tárgyalásokat kezdett e katonailag fontos vár visszaszerzésére. Csáky István hajlandónak mutatkozott Fogaras átadására, ha érte cserébe meg-

¹ Rákóczy-Aspremont-lvt. az Országos Levéltár múzeumi osztályán. Capsa 22. fasc. 2. No. I. V. ö. Erdélyi Múzeum, 1958. 299. l.

² Fall i. m. 23—4. l.

³ Szádeczky Lajos: Erdély és Mihály vajda története. Temesvár, 1893. 347., 566. l.

⁴ U. o. 363. l.

kapja Sároست és Szádvárat. Minthogy pedig Fogaras megszállását halaszthatatlan katonai érdekek követelték, Csáky aug. 8-án átadta a várat Bastanak, de előbb kikötötte, hogy mindaddig, míg Sároست és Szádvárat kezébe nem veszi, biztosítékul megkapja Gyalut.¹ Bár a generális Gyalut — melyet 1601 decembereiben foglalt vissza Báthorytól — már július 20-án Sennyei Pongrác tanácsúrnak adta elvesztett székelgyöldi birtokaiért s a császár hűségében elszenvedett káraiért, elfogadta Csáky feltételét.² Csáky és Sennyei úgy egyeztek meg egymás között, hogy Gyalut és tartományát 1605 augusztusáig Csáky használja. Mivel időközben Csáky is megkapta a kért felsőmagyarországi várakat, 1603 augusztus elején Basta nyomatékos sürgetésére Sennyei végre átvehette birtokát.³ A viszonyok megszilárdulása után Sennyei Prágában a Basta-féle adomány királyi jóváhagyását igyekezett megszerezni. Amíg azonban egy hónapi kilincselés után 1604. szept. 20-án Rudolf császár azzal a kikötéssel, hogy az uradalom az erdélyi püspökség visszaállítása esetén 40 ezer forintért kiváltható, végre aláírta az adománylevelet, Erdélyben újból fordult a helyzet.⁴ Bocskay István közben ostrommal bevette a császárhoz hűséges Gyalut és 1605-ben a Segesvárt neki megadó szalánkeményi Rác Györgyöt jutalmazta vele.⁵ Rác György azonban már a következő évben a fejedelmet is elárulta, s ezért vagyonát elkobozták. Bocskay Gyalut többé nem adományozta el, hanem 1606-ban kelt végrendeletében Fogarassal, Szamosújvárral, Váradal, Lippával, Jenővel — tehát a fejedelemség kulcspontjaival együtt — a mindenkori erdélyi fejedelemnek hagyta.⁶ Rákóczy Zsigmond azonban Rudolf császár 1604. évi adományára hivatkozva, 1607. máj. 25-én visszaadta Gyalut Sennyei Pongrácnak, hogy ezzel támogatását biztosítsa.⁷ Minthogy Sennyei Báthory Gábor fejedelem bizalmát is teljes mér-

¹ Erdélyi országgyűlési emlékek (ezután: EOE.) Szerk. Szilágyi Sándor. Bpest, 1875—98. IV. 587—9. I., V. 116. I., Veress Endre: Basta György levelezése és iratai. (Mon. Hung. Hist. Dipl. XXXIV., XXXVII.) Bpest, 1909—15. I. 635—7. I. II. 21., 49. I.

² Sennyei-lvt. fasc. privil. No. 8., Mon. Hung. Hist. Dipl. XXXVII. 17., 26. I.

³ Csáky-es. kassai lvt.-ban (jelenleg az Országos Levéltár múzeumi osztályán), a 379. fasc.-ban található az átvétel körülményeire vonatkozó levelezés. V. ö. Deák F.: Egy magyar főúr a XVII. században. Bpest, 1883. 5. I.

⁴ Sennyei-lvt. fasc. privil. No. 1. Erdélyi fiscalis lvt. (ezután: Erd. fisc. lvt.) az Országos Levéltár erdélyi osztályán. IV. szekr. fasc. 258. A.

⁵ Km. Citus Colos R. 11.

⁶ Rákóczy-Aspremont-lvt. Capsa 14. f. 2. No. 9.

⁷ Sennyei-lvt. fasc. privil. No. 8., Gyfhrv. L. R. IV. 48.

tékben élvezte, Gyalura nemcsak nova donatíot, hanem liber baronatus jellegű kiváltságokat is szerzett. A fejedelem ugyanis 1609. május 20-án kelt adománylevelében a gyalui uradalom falvait mentesítette a megyei tisztviselők joghatósága alól. Elrendelte, hogy jobbágyai az országgyűlésen megállapított adón kívül semmiféle helyi, megyei szolgáltatással nem terheltetők, az uradalom határain belül a közigazgatást és igazságszolgáltatást Sennyei Pongrác gyakorolja.¹ Adataink vannak rá, hogy Sennyei a kapott kiváltságokkal élt, sőt miattuk Kolozs megyével össze-
 iktetésbe is került, s a megyei universitással egyenrangú félként követek útján tárgyalta.² Bár az 1607. évi júniusi országgyűlés a liber baronatus, Fogaras kivételével, egész Erdélyben eltörölte, mégis Gyaluban csupán Sennyei birtoklásának hirtelen vége és a központi hatalom megerősödése Bethlen Gábor uralma alatt vágta útját egy olyan területális fejlődés lehetőségének, mint amilyen Fogaras és Kővár esetében bekövetkezett.³ Sennyei ugyanis szintén csatlakozott a Kendi-Kornis-féle összeesküvéshez, s annak felfedezése után 1610. márc. 25-én a besztercei országgyűlés őt is fej- és jószágvesztésre ítélte.⁴

Sennyei bukásával újabb korszak kezdődött az uradalom életében. A haragvó fejedelem felismerte azt a nagy súlyt és erőt, amit egy ilyen teljesen egységes váruradalom az erdélyi birtokviszonyok között jelent, s a Sennyei által kezdeményezett fejlődésnek útját vágta azzal, hogy a vártartomány egyes részeit más-más birtokosnak adta. Így váltak le az uradalom testéről hosszabb-rövidebb időre Szászlóna, Szászfenes, Türe, Vista, Nagykapus, Daróc, Sólyomtelke, Körösfő és Egerbegy. A következő negyedszázad alatt csak lassanként és fokozatosan, sokszor bizonyult pénzügyi műveletek árán egészült ki újra az uradalom ezekkel a falvakkal. Ez a külön töltött hosszabb idő lett az elindítója a fejedelmi hatalom meggyengülésére idején néhány falu végleges leválásának. A huzamosabb birtoklás ugyanis néhány községet a szomszédos családi birtoktestek kiegészítő részévé avatott, s ezek a familiák, aminél lehetőség nyílt rá, tüstént előálltak igényeikkel.

¹ Sennyei-lev. fasc. privil. No. 7.

² Km. Cottus Colos C. 58. 69.

³ Benkő J.: Transsilvania, Claudiopoli, 1854. I. 516—7. l.

⁴ Fall i. m. 28. l.

Szászlónát 1610-ben barlai és somogyi Somogyi György kapta meg, majd utána 1615-től kb. 1624-ig Mikola János és fia Zsigmond bírták. Ekkor a fejedelem visszafoglalta Gyaluhoz.¹ Szászfenes már a századforduló zavaraiiban elidegenedett az uradalomtól. 1600-tól, amíg Sennyei Pongrác nem érvényesíthette jogait, Gyulaffy László, Haller Gábor és Gellyén Imre kolozsvári szenátor bírta rövid ideig. Sennyei notázása után Kamuti Miklós kapta zálogba, s így új birtokosa kezén hamarosan egyesült az uradalom többi visszaszerzett részével.² Türet Kassai István fejedelmi jogügyi igazgató 1613-ban nyerte el zálogban és bírta haláláig. II. Rákóczy György a gyalui uradalom újjászervezése során 1649-ben váltotta vissza Málfalva és Csukatics kövárvidéki falvakat adva érte az örökösöknek.³ Vista is Türelvel egyszerre került vissza Gyaluhoz a Kassai örökösöktől. Ezt a falut 1611-től Filstich Péter kolozsvári polgár bírta 1628-ig, amikor Kamuti Farkas visszaváltotta Gyaluhoz. 1650-ban, Kolozsmonostor kiváltásakor azonban Bethlen Gábor Szászfenessel együtt Kolozsmonostorhoz foglalta, de a fejedelem halála után özvegye hamarosan Cserényi Farkasnak adta. 1651-ben már Zólyomi Dávid zálogosítja Bornemissza Lászlónak, akitől aztán Kassai Istvánhoz került.⁴ Zólyomi Dávid váltotta vissza Nagykapust és Daróczot is 1652-ben. Sennyei adományából Nagykapust 1609-től kezdve rövid ideig sárfői Sárfi István, Daróczot pedig bályoki Szénás Mihály bírta. Az előbbi falut 1610-ben, az utóbbit pedig 1615-ban Gyerőffy Jánosnak sikerült szomszédos családi birtokaihoz kapcsolnia.⁵ Súlyomtelkét Csáky István az 1600. évi lécfalvi országgyűléssel hú nagymási várnagyának, noszolyi Fekete Jánosnak adatta, Sennyei azonban visszafoglalta Gyaluhoz. Sennyei bukása után Apagyi Miklós fejedelmi udvarmester kapta, de tőle már 1615-ban Kamuti Miklós vásárolta meg.⁶ Körösfőt és Egerbegyét is Báthory Gábor idegenítette el, a biharmegyei Bagamérért cserébe adván Haller

¹ Jósika-es. hitbizományi lvt. az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában. Kamuti-levelek. Fasc. XIV. No. 15., Km. prot. maj. E. 176., Gyflivr. L. R. XV. 150., Rákóczy-Aspremont-lvt. Capsa 22. f. 2. No. 2., 3.

² Jósika hitb. lvt. Kamuti-levelek. Fasc. VII. 5., X. 3.

³ Km. prot. maj. E. 95., Erd. fisc. lvt. X. b. szekr. f. 5. A.

⁴ Gyflivr. L. R. VII. 244., Jósika hitb. lvt. Kamuti-levelek. Fasc. X. No. 5. Km. Cottus Colos K. 14., Gyflivr. L. R. XVI. 1—2., Vécsey-es lvt. Sárközön, Szatmár megyében, No. 1542.

⁵ Km. prot. maj. I. 40., Km. Cottus Colos G. 29., 77., Gyflivr. L. R. VII. 16. Sennyei-lvt. fasc. 11. No. 45.

⁶ Km. Cottus Colos A. 18. F. 11.

Györgynek és feleségének. Ennek ellenére Bethlen Hallerékkal szemben érvényesítette a fiscus jogát, és 1613-ban mindkét falut visszafoglalta Gyaluhoz. Ujból csak Egerbegyét zálogosította el Rákóczy György Kassai Istvánnak.¹

Bár a fiscalis birtokok ügyét Bethlen erélyesen rendezte, amikor kimondotta, hogy az 1588-tól kezdve elidegenített kincstári javak visszaveendők és csak kivételes esetben adományozhatók el, mégis politikai okokból e téren engedményeket kellett tennie.² A gyalui uradalom újjászervezését tehát nem ő kezdeményezte, hanem új birtokosa Kamuti Farkas. A Kamuti család tervszerű birtokszerzései teremtették meg az alapot I. Rákóczy György későbbi szervezői munkájához, s tették kívánatosná, hogy a fejedelem az egyesített kolozsmonostori és gyalui uradalmat saját családjának biztosítsa. Ennek az egyesítésnek a gyökere is Kamuti Farkas idejébe nyúlik vissza.

Kamuti Farkas lugosi és karánsebesi bán 1609-ben kapta meg az egészen kicsire fogyott kolozsmonostori uradalomból Kolozsmonostort és Mákót.³ Az egyházi javak szekularizációja óta a kolozsmonostori uradalom a gyaluinál is több birtokos kezén fordult meg és így még több részre szaggatták. Kolozsmonostort 1569-ben Forgách Ferenc püspök és kancellár kapta meg Báccsal, Bogártelkével, Jegenyével, Kajántóval és Tiborccal együtt. Forgách halála után uradalmát Blandrata György nyerte adományul. Tőle 1579-ben, Bács és Jegenye kivételével, fele-fele részben Kendi Sándor és Bánffy Farkas vették meg. 1581-ben a kolozsvári jezsuita rendház felállításakor Báthory István a monostori uradalmat visszaváltotta és a rendnek ajándékozta. A jezsuiták kiűzése után Kolozsmonostort, Mákót, Burjánosbudát, Kölesmezőt és Dióst Rákóczy Zsigmond kápolnai Bornemissza Zsigmondnak adta. Tőle Báthory Gábor részint készpénzzel, részint Alsóárpás és Besenpatak fogarasföldi jószágok átengedésével visszaváltotta, hogy kedvenc hívének, Kamuti Farkasnak és feleségének Mózes Katának adományozhassa.⁴

¹ Erd. fisc. lvt. IV. szekr. f. 285. A., 294. A.

² EOE. VII. 281—5. l.

³ Jósika hitb. lvt. Kamuti-levelek. Fasc. VII. No. 2., Km. Cottus Colos K. 78.

⁴ Km. L. R. Joannis II. 91., Cottus Colos D. 4., B. 99. 102. E. 4., Erd. fisc. lvt. XXII. szekr. f. 47. A., f. 1. A., Csomor L.: A kolozsmonostori benczés apátság és birtokai 1556-ig. Kolozsvár, 1912. Blandrata birtoklására vonatkozó levelek a Béli-es. levéltárában található, (Ideiglenes letét a kolozsvári unitárius egyház levéltárában.), Jósika hitb. lvt. Kamuti-levelek. Fasc. IX. No. 14., XI. No. 5., 16.

A monostori kastély lett aztán a magja a felfelé törekvő Kamuti család kolozsmegyei birtoktestének. Monostori uradalmuk tervszerű tágítgatása közben fokozatosan kezükbe került a megmaradt gyalui birtokcsontk és az ő birtoklásuk lett alapja a monostori és gyalui uradalom későbbi egyesítésének. Ekkor kezdődött el a két birtok tartozékainak összekeveredése. Ennek következtében eredetileg Monostorhoz szolgáló falvak később Gyalu pertinentiái közé kerültek át és fordítva.

Kamuti Gyalu részei közül elsőnek Szászfenest szerezte meg 1610-ben.¹ Még ugyanebben az évben megkapta a fejedelemtől Hévszamost. 1611-ben Hidegszamost és Gyalut nyerte el azzal a joggal, hogy az uradalom másnál zálogban levő részeit visszaválthatja.² 1612-ben az eredetileg Monostorhoz tartozó Bogártelkét kapcsolta Gyaluhoz zálogos jószágként, egy év múlva pedig Sóllyomtelkét váltotta vissza saját pénzén. 1617-ben zálogba kérte Jegenyét.³ Először 1614-ben ideiglenesen, majd két esztendő múlva véglegesen sikerült elhárítani szerzeményei felől a fiscalis birtokokra kimondott visszaváltási kötelezettség veszélyét. Bethlen Gábertől Oláhlápos fiscalis birtok ellenérték nélkül való átengedése árán mindkét uradalomra nova donatit nyert.⁴ A két uradalom megfogyott törzsét, Jegenyével és Vistával bővítve, a Kamuti család 1628-ig együtt bírta. Ekkor Bethlen Gábor a monostori uradalmat kiváltotta a zálogból, Gyalut a Kamutiak továbbra is megtarthaták, de Vistáról és Szászfenesről, melyeket a fejedelem egyszerűen Kolozsmonostor tartozékainak nyilvánított, kénytelenek voltak lemondani.⁵

A Kamutiak birtoklása 1631-ben Gyaluban is megszűnt. Az új fejedelem, I. Rákóczy György, ugyanis a megválasztása körüli érdemeiért befolyásos hívét, Zólyomi Dávidot ezzel jutalmazta. A 32 ezer forintnyi zálogösszegeből 22 ezret az új adományos volt köteles a fiscus helyett visszafizetni, kétezer forintban pedig

¹ Km. Cottus Colos K. 129., 152.

² Km. Cottus Colos K. 70., Jósika hitb. lvt. Kamuti-levelek. Fasc. VII. No. 3., X. No. 5., XI. No. 2.

³ Km. Cottus Colos A. 18., Jósika hitb. lvt. Kamuti-levelek. Fasc. XI. No. 1., 12., 14.

⁴ Gyfhr. L. R. VII. 293—5., Jósika hitb. lvt. Kamuti-levelek. Fasc. I. No. 9., IX. No. 14., XI. No. 6.

⁵ Jósika hitb. lvt. Kamuti-levelek. Fasc. X. No. 5., XI. No. 5., 4., Km. Cottus Colos K. 14., 19. Gyfhr. L. R. XIV. 66.

a fejedelem Kamutinak adta a kővárvidéki Csokmányt.¹ A fennmaradó nyolcezer forintért zálogban ugyan Szászfenes Kamuti Miklós kezén megmaradt volna, valójában azonban többnyire a fejedelem használta Gyaluhoz, és örökösei még 1686-ban sem kapták meg pénzüket.² Zólyomi Dávid azonban nem sok ideig látta birtokának hasznát, mert hűtlenségbe esvén, az 1635. évi gyulafehérvári országgyűlés fej- és jószágvesztésre ítélte.³ A fiscusra visszaszállott birtok sorsa azonban most már nem az újabb eladományozás lett. I. Rákóczy György ugyanis rendkívül kíméletlen erővel szerzett érvényt a fiscalis birtokok visszavételéről szóló törvénynek. A fejedelmi székben is megmaradt jó gazdának és családi vagyona állandó gyarapítására igyekvő nagy úrnak. Nem csupán a hatalmas fiscalis uradalmakat vette saját kezelésébe, hanem jelentéktlenebb birtoktestek háramlása esetén is érvényesítette a fiscus jogait.

Gyalu 1633-tól tíz esztendeig volt a fiscus tulajdonában. 1643-ban aztán a fejedelem a Kamutiaktól elkobzott Báccsal, Alsófülddel, Zilahhal megtoldva, fiának, Rákóczy Zsigmondnak adta azzal a feltétellel, hogy a fiscus 40 ezer forinttal visszaválthassa.⁴ A Rákóczyak birtoklása idején Gyalu tartozékai állandóan szaporodtak. Ha ugyanis Kolozs, Doboka, vagy Torda megye közelebbeső részében magszakadás, vagy elkobzás folytán egy birtok a fiscusra szállott, a gyalui uradalomhoz csatolták és az ottani udvarbíró igazgatása alá rendelték.⁵ Így a század közepére az uradalomnak a törzsbirtoktól meglehetősen távol, szigetszerűen szétszórt tekintélyes részei voltak, különösen Kolozs megye keleti részében. Például 1649-ben, amikor Rákóczy Zsigmond II. Rákóczy György fiának Ferencnek átengedte Gyalut, az uradalom újszerzésű tartozékait Alsómagyarzsuk, Visa, Vajdakamárás, Asszonyfalva, Magyar- és Oláhkályán, Ajton, Magyar-, Oláhbányabükk alkották.⁶ A fiscalis uradalomnak a szomszédos nemesi birtokok rovására való terjeszkedése kétségtelenül a fejedelmi

¹ Vécesey-lvt. 1542., Sennyei-lvt. f. 16. No. 19., Jósika hitb. lvt. Kamuti-levelek. Fasc. XV. No. 3., 16., Századok, 1908. 214. l.

² Jósika hitb. lvt. Kamuti-levelek. Fasc. X. No. 6., 7., XI. No. 22., XXXIII. No. 17.

³ EOE. IX. 340—76., 379. l., Gyalokay J.: Albisi Zólyomi Dávid. (Századok, 1917. 254. l.).

⁴ Rákóczy-Aspremont-lvt. Capsa 22. f. 2. No. 2., 5.

⁵ Km. Cottus Colos C 11., V. ö. az 1652. évi urbáriummal.

⁶ Rákóczy-Aspremont-lvt. Capsa 22. f. 2. No. 4.

ház erdélyi birtokállományának és ezzel hatalmának gyarapítását szolgálta. I. Rákóczy György a gyalui uradalom jelentékeny megnövelése mellett azzal teremtett családjának Kolozs megyében az erdélyi viszonyok között valóban fejedelmi méretű birtokot, hogy a hidvégi Mikó Ferentől ismeretlen úton visszaszerzett kolozsmonostori uradalmat is fiának, Zsigmondnak adta. 1649-ben Gyaluval egyidejűleg Monostor is Rákóczy Ferencé lett. Bogártelke eladományozását nem számítva, mindkét uradalom egészben megmaradt a Rákóczy család birtokában erdélyi fejedelemsége végéig. Minthogy az „öreg” Rákóczy által kiépített fiscalis uradalmak birtoklása Erdély tényleges uralmát jelentette, II. Rákóczy György is 1658-ban positióját azzal akarta biztosítani, hogy ezeket a jószágokat, köztük Gyalut, a rendekkel családjára részére inseribáltatta.¹

Az Erdélyre szakadt zord idők azonban a Rákóczy család hatalmával együtt szétzúzták a löbbsévtizedes birtokpolitika eredményeit. A fejedelemjelöltek a fiscalis uradalmakat párthívek szerzésére egymással versenyezve osztogatták szét. A kolozsmonostori uradalom hamarosan áldozatul esett a Rákóczy alatti visszafojtott, de most általánosan megnyilatkozó birtokszerzési kedvnek. Minthogy az uradalom erősen elpusztult, egy-egy falu zálogba-vételére egészen kis összeg is elegendő volt, az igénylők elsősorban Kolozsvár módosabb polgárai közül kerültek ki. Bogártelkét 1662-ben Tunyogi György, Kajántót és Tiborcot Sárvári Tamás, Bácsot Csepregi Turkovics Mihály, Monostort 1664-ben vajdaszentiványi Gilányi Gergely szerezte meg zálogba.² A monostori uradalom ezekben a zavaros években annyira szétdarabolódott, hogy összekovácsolása a jezsuiták kitartó fáradozása dacára is csak a következő század második negyedében sikerült.

Gyalu azonban még mindig sokkal nagyobb tét volt, semhogy egyszerűen osztozzon Monostor sorsában. A megnotázott Zólyomi Dávid fia Miklós apja jussán II. Rákóczy György halála után tüstént jogot formált Gyaluhoz. Kérése teljesítését Barcsay Ákos meg is ígérte, de az események őt a fejedelmi székből tovább sodorták, mielőtt ígéretét beválthatta volna. Zólyomi Miklós, amikor Apafi 1662 februárjában a maga számára akarta megnyerni, csatlakozását ismét Gyalu visszanyerésétől tette függővé. Hosszas

¹ Gyfhr. L. R. XV. 133—4. l. XVI. 120.. Erd. fisc. lvt. IV, szekr. f. 296. D., Rákóczy-Aspremont-lvt. Capsa 14. f. 2. No. 24.

² Gyfhr. L. R. XXVII. 446., 584., 810., 859., Km. Cottus Colos A. 21., S. 87.

alkudozás után 1662 májusában Apafi fejedelem 50 ezer forintban tényleg neki zálogosította el Gyalut.¹ Az értékes uradalommal azonban a fiúnak sem volt több szerencséje, mint az apának. Zólyomi Miklós is abba a vádba esett, hogy fejedelemségre tör, s ezért Apafi 1662 legvégén Fogarasba záratta, birtokait elkobozta.² Gyalui uradalmát az időközben eladományozott Vistz, Türe, Mákó, Egerbegy kivételével 1663. szept. 23-án Bánffy Dénes nyerte el 25 ezer forintért zálogba.³

Bánffy Dénes iktatásával kezdődik az uradalom multjának napjainkig tartó utolsó fejezete. Gyalu eddigi magánbirtokosainak az uradalom közvetlen szomszédságában nem volt olyan terjedelmesebb ősi jószáguk, mely különösen kívánatosná tette volna számukra éppen ennek a dominiumnak az állandó birtoklását. A Bánffy familia azonban Kalotaszeg nyugati részében két ősi uradalommal is rendelkezett, s terjeszkedésének természetes útja nem is vezethetett más irányban, mint a szomszédos gyalui fiscalis birtok felé. Amint tehát a fejedelmi hatalom hanyatlásával a korábbi birtokpolitika megváltozott, az országos politikában is kellő súlyt képviselő Bánffy familia tüstént kinyújtotta a kezét Gyalu után. S mivel a következő nyugalmasabb két évszázadban a természetes földrajzi vonzások a korábbinál zavartalanabban hathattak, Gyalut a Bánffy családnak sikerült a rendi kor végéig megtartania.

Amikor Várad eleste (1660) után a török hódoltság Erdélytől egyre nagyobb területeket szakított el, Gyalu is végvár lett.⁴ A fejedelemség valóban nagy hasznát látta, hogy a vártartomány zálogosa ebben a időben éppen Bánffy Dénes volt. Mivel birtokai Bihar megye határától szinte Kolozsvárig terjedtek, senki nálánál keményebben nem szállt szembe a váradi pasa itteni erőszakoskodásaival. Az ő ágálása alakította ki azt a véleményt, hogy Gyaluval „fejedelmi lakóhely vész el, mely nélkül Erdélyt soha senki sem bírhatja.”⁵ Sebesvárt és Gyalut megerősítette, s mikor a fogarasi országgyűlés 1666-ban kolozsvári főkapitánnyá választotta, megszervezte az egész erdélyi határvédelmet. Szerépe ekkor teljesen azonos a XVI. századi dunántúli gyurakéval, akik saját

¹ Vécsey-lvt. 1898., 1915., Gyfhr. L. R. XXVII. 447.

² Vécsey-lvt. 1919., 1926.

³ Gyfhr. L. R. XXVII. 724—5., Bánffy-cs. nemzetségi lvtára az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában. Fasc. 49. No. 15., 14.

⁴ Lukinich I.: Erdély területi változásai. Bpest, 1918., 415., 428., 431., 436., 458., 464. l.

⁵ Lukinich i. m. 458. l.

birtokukat védve lelkei voltak az ország védelmének. Amikor Sebesvárát le kellett rombolnia, az ottani fegyvereket is Gyaluba vitette át. Mivel a gyalui őrség a kolozsvári főkapitánynak volt alárendelve, Bánffy halála után a vár feletti rendelkezés egyelőre kikerült a család kezéből, s az elpusztult jobbágytelkekre az ország zsoldjában álló katonákat telepítették le.¹

A Bánffyak gyalui birtoklása 1674 decemberében két esztendőre megszakadt ugyan, mert Bánffy Dénestől lefejezése után összes szerzett jószágait elkobozták, de a fejedelemné befolyására 1676-ban az özvegy, Bornemissza Kata, és fia György visszakapták Gyalunak még a fiscus kezében lévő részét.² Minthogy azonban Apafi gyenge kormányja alatt a fiscalis javak tisztára a birtokéhség kielégítését, hívek szerzését szolgálták, az özvegynek visszaadott gyalui uradalomból is Szászlóna, Daróc, Solyomtelke, Egerbegy és Mákó már hiányzott.

Lónát 1676-ban Veér Mihály kolozsvári vicekapitány, Darócot és Solyomtelkét 1675-ben meregyői Vajda László, Mákót Gyerőffi György, Egerbegyet pedig váradi Belényesi István és Keczei István kapta adományul.³

Bornemissza Kata azonban testvéréhez, Apafinéhoz hasonló jó és erélyes gazdának bizonyult, s minden eszközzel az elidegenített falvak visszaszerzésén fáradozott. 1677-ben Egerbegynek egyik felét, három esztendő után pedig a másikat is megvásárolta új birtokosától. A még korábban elidegenedett és eredetileg Monostorhoz szolgáló Bácsot 1680-ban vette meg.⁴ A Bánffyakra Gyula bírásiából származó különös előnyök készítették a későbbi családtagokat is, hogy birtoklásukat ne tekintsék átmenetinek, hanem minden eszközzel igyekezzenek azt tartóssá tenni és a vártartományt zálogosjószágként minél hosszabb ideig szomszédos ősi birtokaikhoz csatolni.

1705-ban az udvar beleegyezett, hogy a kinestár ezeket a fiscalis jószágokat Bánffy György gubernátor és fiai élete végéig ne válthassa vissza.⁵ A Bánffyak tartós berendezkedésére mutat, hogy minden eszközzel törekedtek az uradalom kikerítésére.

¹ U. o. 450—1., 464. l. V. ö. 207. l.

² Bánffy nemz. lvt. f. 49. No. 18., 20.

³ Bánffy nemz. lvt. f. 51. No. 3., 27., Gyfhr. Ctus Kolos. f. IV. No. 7., Erd. fisc. lvt. IV. szekr. f. 259. D.

⁴ Bánffy nemz. lvt. f. 51. No. 5., 12—14., V. ö. 216. l. 8. jegyz.

⁵ Erd. fisc. lvt. IV. szekr. f. 259. D., Bánffy nemz. lvt. f. 49. No. 24.

A gubernátor 1701-ben Szászlóna felét váltotta vissza Veér Mihálytól. Súlyomtelkéért perelte özv. Incédi Mihálynét, Nádudvari Annát, majd a Vajda-féle részt erőszakkal visszafoglalta. Fia György a ténylegesen már két évtizede bírt súlyomtelki foglalásra szerzett királyi beleegyezést és 1731-ben Vistát váltotta vissza a Rédeiektől.¹ Az uradalom ekkor Gyalu, Szászlóna, Vista, Nagykapus, Körösfő, Egerbegy, Hév-, és Hidegszamos, Súlyomtelke és Vásártelke falukból állott és ettől kezdve így is maradt meg a Bánffy család birtokában. Szászfenes, Daróc, Türe végleg elszakadtak Gyalutól, nem kis mértékben azért, mert korábban is gyakran lévén idegen birtokos alatt, az eredeti központjukhoz fűző kapcsaik nagyon meglazultak. Szászfenes a gróf Székely családtól 1714-ben csere útján a Mikes grófokhoz került, Darócot pedig Bánffy Dénes halála óta a Naláczyak, majd pedig felesége, Naláczy Sára jussán Baresay Gergely bírta.² Türet 1660-ban kapta meg Bánffy Zsigmond és a XVIII. század közepéig leányági leszármazottaié, az Alvincieké és Danieleké volt.³

Bánffy György 1735-ben bekövetkezett halálával a fiscus visszaváltási joga feléledt ugyan, de 1767-ig, az erdélyi fiscalis birtokok helyzetének általános felülvizsgálásáig, fia zavartalanul bírta Gyalut. Bár a fiscussal szemben a Bánffyak pert veszítettek, az ítélet ellen a királyhoz fellebbeztek és a zálogösszeg újabb növelésével uradalmukat továbbra is megtarthatták.⁴ Sőt végül a korábbiaknál előnyösebb helyzetbe kerültek, mert az 1767—8. évi perek során a kincstár a gyalui kisenemesség jelentékeny részétől zálogos birtokát visszaváltotta, s így a Bánffyak megszabadultak a sok apró birtokostól. Ezekből a visszaszerzett részekből aztán a kincstár a Bánffyaknak elzálogosított uradalomtól független birtokot alakított és azt maga kezelte. A Bánffyak tehát a kisenemességnél jóval kellemetlenebb birtokostársat kaptak, s gyakori lett az összeütközés a két rész emberei között. Különösen sok vitára adott okot a Gyaluhoz tartozó havasokra telepedett zalatnai fiscalis uradalmi jobbágyok helyzete. Ennek a kényelmetlen helyzetnek a megszüntetésére Bánffy György már 1773-ban kísérletet tett. Kérte az udvartól, hogy a határőrezredek szervezése során elvett, valamint az elvesztett cesedi és élesdi uradal-

¹ Bánffy nemz. lvt. I. 52. No. 2, 4, 10, 16—7, 19.

² Km. Cottus Colos M. 17., Erd. fisc. lvt. X. b. szekr. I. 6. F., G., IV. szekr. f. 285. M., N., O.

³ Gyfhr. L. R. XXVII. 316., Erd. fisc. lvt. IV. szekr. f. 265. A., D., C., E.

⁴ Erd. fisc. lvt. IV. szekr. f. 260. G.

maiért kárpótlásul újból zálogba nyerhesse a teljes gyalui fiscalis jószágot és jogot kaphasson a másoknál levő részek visszaváltására.¹ Minthogy azonban a gyalui havasok erdeire a zalatnai bányauzemeknek is szükségük volt, a kérdés csak hosszas tárgyalások után rendeződött a Bánffyak érdekének megfelelően. 1774-ben a gyalui és zalatnai uradalom részéről vegyes bizottság szállott ki a havasok megosztására. Az erdőigényekkel egyidejűleg rendezték a havasi telepek sorsát is. Azokat a havasokat, melyeket korábban a zalatnai jobbágyok bérben használtak, külön határjelek mellett, a zalatnai uradalomhoz csatolták, a többi pedig Gyaluhoz maradt. Ezek után nem is volt többé semmi akadálya, hogy az összeg újabb növelése árán Bánffy György 1778-ban a gyalui uradalom fiscalis kezelésben levő részét is zálogba vehesse 99 esztendőre.²

A Bánffy család férfiágon 1850-ig bírta Gyalut; amikor az leányágra szállott: Komáromy Györgyné szül. Csáky Rozália örökölte gr. Bánffy Décestől. Az új birtokos azonban az uradalmat és az 1861-ben tűzvész áldozatául esett kastélyt 1874-ben Rosenberg Bernátnak adta bérbe. Amikor a 99 éves zálogidő 1877-ben lejárt, az államkincstár Komáromy Györgynével kiegyezett és az uradalmat örökös tulajdonul végleg átengedte neki. Komáromyné a korábbi szerződés alapján az egész birtokot Rosenberg Bernátnak adta el. A zsidó birtokos halála után örökösaitől 1911-ben a kastélyt és a gyalui birtokrészt gr. Bánffy György leánya, Barcsay Tamásné szül. gróf Bánffy Kata, részére visszavásárolta.³ A román földbirtokreformtól is megnyírbált birtok azóta a Barcsay család tulajdonában van.

II.

Minthogy a fiatal magyar mezőgazdaságtörténeti kutatás, bizonyára a kedvezőtlen külső körülmények miatt, eddig a Királyhágon túl nem végzett tájékoztató előmunkálatokat, nem lesz felesleges kísérlet e gyalui adatokon keresztül az erdélyi nagybirtok viszonyait vázlatosan ismertetni, s legalább néhány problémáját

¹ Erd. fisc. lvt. X. b. szekr. f. 5. O.

² Erd. fisc. lvt. X. b. szekr. f. 5. Q., X.

³ Fall i. m. 45. l.

az ország más részein felmerülő kérdésekkel összevetni.¹ A továbbiakban tehát úgy igyekezünk a gyalui adatokat magyarázni, hogy abból főként az erdélyi nagybirtok egyik csoportjának, a fiscalis birtokoknak a sajátosságai legyenek megismerhetők. A mozgalmás birtoktörténetből a fejedelmi birtokpolitikát, az urbáriumok apró adataiból pedig az erdélyi nagybirtok életének egyes jellemző jegyeit óhajtjuk kielemezni.

Az első kérdés, amelyre a továbbiak megértéséért felelnünk szükséges: milyen erők formálták az erdélyi és magyarországi birtokviszonyokat; milyen szerepet játszott a nagybirtok a Királyhágon innen és túl az állam szervezetében. Egészen a „kisebbik magyar haza” betelepüléséig nyulnak vissza annak a jelenségnek a gyökerei, hogy Erdélyben nagybirtokok a középkor alkonyára sem alakultak ki az ország többi részéhez hasonló mértékben. Bár néhány előkelő nemzetségnek itt is sikerült nagykiterjedésű területeket vártartományokká összekovácsolni. — különösen a völgyek falvaihoz tartozó lakatlan hegyvidékek benépesítésével tágítgatva uradalmuk határát, — mégis az általános birtoknagyság Erdélyben más vidékek átlagának jóval alatta maradt. E különbség azonban nem csupán mennyiségi, hanem minőségi is. E birtoktessék tehát általában nem csak kevesebb települést fogtak össze, de nem is annyira egységesek, hogy teljes joggal a magyarországi vártartományok mellé volnának helyezhetők. A korán betelepült völgyek véges lehetőségeket nyújtottak a módos középnemességnek arra, hogy elszaporodó utódait megfelelő nagyságú birtokhoz juttassa. A környező hegyek egy-egy régebben királyi vár tartozékaiként korán néhány szerencsés előkelő kezére kerültek. A nemesség nagy tömegének tehát nem csak arra nem nyílt alkalma, hogy eredeti szállásterületét telepítéssel, adományokkal uradalommá bővíthesse,

¹ A magyar mezőgazdaságtörténeti kutatásban egészen új fejezetet jelent a Domanovszky Sándor körül felnevelkedett fiatal gárda munkássága. A Domanovszky Sándor szerkesztésében megjelenő Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez sorozat kötetei tervszerű részletfeldolgozásaikkal egyre több részletét tárják fel a magyar mezőgazdaság múltjának, s előkészítik az utat a későbbi szintézishez. A román megszállás támasztotta nehézségek eddig elriasztották a kutatókat az erdélyi családi levéltárak anyagának feldolgozásától. Erdély egy részének visszatérésével azonban az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában jelentős forrásanyag vált hozzáférhetővé, mely most már módot nyújt a magyar mezőgazdaság sok helyi szint őrző erdélyi ágának megismerésére. E kutatások megindítását népiség- és településtörténeti szempontok is sürgetik. Addig ugyanis, amíg az élet gazdasági alapjait fel nem tárják, a nagy nemzetiségi eltolódások igen sok fontos mozgatója rejtve marad a kutatók előtt.

hanem a fejlődés végén a korábbi állagok felaprózódásával járó elszegényedés várt rá.

Az erdélyi nemesség előtt csak az egyházi vagyon szekulárizálása nyitott a XVI. század közepén kedvezőbb birtokszerzési lehetőségeket. A nemesi birtoktestek nagymértékű megnövekedésére azonban ez azért nem vezethetett, mert a püspökség és káptalan uradalmainak zömét a fejedelmi udvartartás anyagi megalapozására fordították. Az ezt elrendelő 1556. évi törvény rendelkezései ugyan az életbe teljes egészükben¹ nem mentek át, s a fejedelemek a Habsburg-királyokhoz hasonlóan a lefoglalt birtokokból bőven adományoztak híveiknek. Ennek ellenére az erdélyi és a királysági országrészekén dívott adományozási-rendszer — akár birtokpolitikának is nevezhetnők — közötti különbség más-más fejlődést eredményezett.

Mohács Magyarországon a király még hozzávetőleg kétmillió holdnyi földbirtokkal rendelkezett. Ez az óriási vagyon az állam érdekeit s az uralkodó tekintélyét a megnövekedett hatalmú nagybirtokossággal szemben is biztosíthatta.² A polgárháború, főként azonban a török elleni védekezés jelentős költségei olyan rohamosan emésztették a királyi birtokokat, hogy háromnegyed részüket már I. Ferdinánd, a többit pedig két utódja eladományozta. 1556-tól 1600-ig a Habsburgok kezén volt országrészen 55 vár és 716 község vándorolt át a királytól nagybirtokosok tulajdonába.³ Ez az egész ország erőviszonyait, társadalmi szervezetét módosító folyamat — történetünk újabb tanítása szerint — szükségszerűen jött létre.⁴ Üres államkinestár mellett ugyanis a sajátjukból zsoldot előlegező, várőrségeket élelmező, erődítményeket fenntartó főurak kielégítésére nem volt más mód, mint egy-egy királyi birtok átengedése. A birtokkal azonban az állam egyes funkciói is átszálltak az adományos vállára. Középkori nehézkességgel folyó XVI. századi adminisztrációnk valóban képtelen lett volna megfelelni azoknak a gyors intézkedést, állandó éberséget kívánó feladatoknak, amelyeket az ismétlődő török háborúk róttak a magyar államra. A védelem katonai és gazdasági megszervezése, a hirtelen változó helyzetek támasztotta szükségletek gyors kielégítése csupán úgy volt remélhető, ha ezek a terhek az illető országrész földjét, anyagi

¹ EOE. I. 577., II. 80. l.

² Hóman-Szekfű: Magyar Történet, III. 201. l.

³ U. o.

⁴ U. o. és Szekfű Gy.: A magyar nagybirtok történeti szerepéről. (Magyar Szemle, 1928. 305. skl.)

erőforrásait kezükben tartó nagybirtokosokra hárultak. Főuraink a tehetetlen bécsi király kezéből kihullott állami funkciók ellátásával járó jelentős terheket, megszolgált anyagi előnyökön kívül, azért vállalták, mert a mindnyájukra egyformán nehezedő török nyomással szemben csak így remélhették önmaguk és birtokaik megmaradását.

Az erdélyi országrészen a magyar király már Mohács előtt sem rendelkezett akkora anyagi erőforrásokkal, melyek elegendők lehettek volna a fejedelmi hatalom biztos megalapozásához. Déva, Görgény és Törösvár tartományából, a bányákból, huszadból, ötvenedből, századból és a szászoktól befolyó jövedelmek még az új államocska összeötvöződésére sem nyújtottak volna a fejedelemnek elegendő hatalmat, nem hogy külső ellenségei közti fennmaradását biztosíthatták volna.¹ A Ferdinándhoz hű partiumi nagybirtokosok jószágainak elvételével, a váradi, gyalufehérvári püspök, ség és káptalan hatalmas uradalmainak, valamint a többi egyházi birtoknak a szekularizálásával sikerült megteremteni a fejedelmi hatalom anyagi alapjait.

Láttuk, hogy a királyi Magyarországon a világi nagybirtok rendkívüli megnövekedését bizonyos közfunkcióknak a meggyengült államhatalom helyetti betöltése indokolta. Erdélyben azonban ilyen fejlődésről szó sem lehetett, s így a középkorból átöröklődő említett különbségek a birtokviszonyok új alakulásával tovább fokozódtak. A fejlődés itt nemcsak azért vett más irányt, mert a nemesség erejéhez viszonyítva a fejedelem hatalma ellentmondást nem tűrően nagy volt, hanem azért is, mert Erdély nem fegyverrel, hanem adóval és diplomáciával igyekezett a törököt határaitól távol tartani. Honvédelmi feladatok ellátására Erdélyben csak az egyetlen igazi nagybirtokos, a fejedelem vállalkozhatott. A partiumi és tiszamenti ősi családi birtokaikra támaszkodó fejedelmek, kezükben az erdélyi fiscalis váuradalmakkal, országuk leggazdagabb földesurai voltak, akik egyedül látták el a katonai védelmet, amire a Dunántúlon több familiának kellett összefognia. Erdély túl kicsi volt ahhoz, hogy határai között több a fejedelemhez csak megközelítőleg is hasonló nagybirtokos megférjen. A fejedelmek abszolút hatalma partiumi családi jószágaikon nyugodott, a fiscalis uradalmak pedig az erdélyi rendek mindenkori engedelmességének belső biztosítékai voltak. Állami és családi uradalmaknak ez a kapcsolata nem csupán azt tette lehetővé, hogy az országban egyetlen politikai akarat érvényesüljön, hanem ennek a fejedelmi

¹ 1514. évi III. tc. 9. §. Milleneumi Magyar Törvénytár. Bpest, 1899. 709. 1.

akaratainak, a rendiség kikapcsolásával, megadta az elgondolásai végrehajtásához szükséges eszközöket. Az erdélyi fejedelmek viszonylag korlátlan uralmának magyarázata abban rejlik, hogy uralmuk anyagi alapjai függetlenek voltak a rendekétől. A rendiségben egymást egyensúlyozó két fél közül ugyanis Erdélyben a fejedelem a rendeknél jóval nagyobb erőt képviselt.¹

A fiscalitasok hasznosításánál a fejedelemségben és a királyságban követett gyakorlat között lényeges különbség abban mutatkozott, hogy a fiscalis birtokokat a magyar király általában donatio mixta-val örök tulajdonul adta híveinek, Erdély fejedelme viszont a kincstári javakat véglegesen nem adományozhatta el. Fiscalis jószágot Erdélyben a fejedelem az országnak tett hű szolgálatok fejében is csak ideiglenes zálogként (inscriptio) bocsáthatott ki a kezéből.² Ez az eltérés az előbb elmondottakból érthető. Bármilyen jelentősek lettek legyen is a magyar király kincstári birtokai, a Habsburg-uralkodó hatalmának anyagi alapjai között közel sem voltak olyan elsőrendű és szinte egyedüli tényezők, mint a fiscalitasok Erdély fejedelme számára. A bécsi király könnyebben lemondhatott uradalmairól — különösen, amikor ezáltal a honvédelmi feladatok egyes részeitől is megszabadult — hiszen az örökös tartományokban és a német birodalomban hatalmas pénzforrások állottak rendelkezésére. A fejedelmek saját hatalmuk tartóoszlopait döntötték volna le, ha a fiscalis várak végleges eladományozásával ellenállásra képes erős nagybirtokos réteget növelnek saját fejük felé. A kicsi ország belső és külső biztonsága, egész külpolitikai súlya megszűnt volna, ha az állam erőinek egyetlen kézbe összpontosítása helyett a végrehajtás eszközei a fejedelemtől a rendekhez esusztak volna át. Eleinte ugyan a fejedelmek is bővebben adtak örökadományul a fiscalitasokból — Gyalut és Kolozsmonostort első birtokosai szintén örökadományul nyerték — a XVII. századtól kezdve azonban az inscriptio lett az általános. A XVI.—XVII. század fordulójának zavaaraiban az egymást gyorsan váltogató fejedelmek annyi fiscalis birtokot örökítettek el, hogy a nyugalmas idők beálltával egyik legelső feladat lett e kérdés gyökeres rendezése. 1615-ben a kolozsvári országgyűlésen Bethlen Gábor erélyes fellépésére a rendek érvénytelenítették a Ghyeczy János kormányzó lemondása (1588) utáni örökadományokat. Az ilyen fiscalis birtokok azonban megfelelő összegért inscri-

¹ Mindezekre Hóman-Szekfű: Magyar Történet, III. 298. skl.

² Approb. Const. Pars II. Tit. VIII. Art. 1—6.

bálhatók voltak az arra érdemes régi adományos részére.¹ Bethlen erős kézzel szerzett érvényt e törvénynek, s a nemesség csak 1630-ban tudta törvényben kimondatni, hogy az 1615 után fiscusra szállott jószágok ne tartassanak elidegeníthetetlen fiscalitasoknak, hanem jure perpetuo eladományozhatók legyenek.

Az erdélyi szerényebb lehetőségekkel, patriarchálisabb viszonyokkal magyarázható, hogy a fejedelmek nem mondhattak le a pénzszerzésnek arról a szinte egyetlen módjáról, melyet szükség esetén egy-egy kincstári jószág vagy jövedelem ideiglenes elzálogosítása kínált. A magyar király esetében nehezen is képzelhetnők el azokat a sokszor kicsinyes huzakodásokat, melyek e rendszer mellett a fejedelem és zálogosa között néha fél-faluk miatt előadódtak. Nem feledhetjük azonban el, hogy a fejedelem nem csupán uralkodója, de első s szinte egyetlen nagybirtokosa volt országának, akinek állami és gazdai feladatai elválaszthatatlanul egybefonódtak. Ugyancsak ez az ideiglenes adományozási rendszer nyújtott módot arra, hogy a fiscalis váriartományok állandóan felhasználható politikai ütőkártyák, családtek legyenek, melyeknek különösen fejedelem-választások idején fontos szerep jutott. A fejedelem-jelöltek ugyanis egy-egy fiscalis vár odaigérésével igyekeztek pártjukra vonni a leghatalmasabb urakat. A módosabb nemesek számottevőbbjei állásfoglalását szintén kedvezően befolyásolta egy-egy fiscalis falu vagy akár egy részbirtok felkínálása. Újabb politikai fordulat esetén a másnak odaigérés vagy a birtokban-hagyás megcsillogtatása annál könnyebben történhetett, mert a zálogösszeget többnyire úgy sem a kincstár, hanem az új jelentkező fizette vissza a régi zálogosnak. Ez a rendszer azonban nem csupán a fejedelmek számára jelentett fontos pénzforrást és biztos hívek szerzésére lehetőséget, hanem a birtokosoknak módot nyújtott esetleges tőkék legmegfelelőbb befektetésére. Hogy ez így volt, mi sem bizonyítja jobban, mint a rendek állandó sürgetései, hogy a fiscalis javak inscribáltassanak és ne maradjanak fejedelmi kezelésben.² Az erdélyiek ellenszenvé az öreg Rákóczy György fejedelemmel szemben a fiscus jogainak kiméretlen érvényesítésén kívül éppen azon alapult, hogy ő — pénzre nem lévén különösebben szüksége — a fiscalis uradalmakat maga kezelte. A kincstárra szállott birtokokat többnyire nem adományozta el, hanem legközelebbi uradalmához csatolta.³

¹ EOE, VII. 281—3. l.

² Approb. Const. Pars II. Tit. VIII. Art. 4.

³ Szilágyi S.: I. Rákóczy György. (Magyar Történeti Életrajzok.) Bpest, 1893. 415—6. l.

Nem hallgatható azonban el ennek az erdélyi rendszernek az a nagy hátránya, hogy a zálogos birtokos nem ült biztosan birtokában. A fejedelem ugyanis akkor válthatta ki a jószágot, amikor neki tetszett, vagy adhatta drágábban újabb jelentkezőnek. A zálogosok tehát a birtokba nem investáltak, hanem igyekeztek azt minél alaposabban kihasználni. Ennek egyik legjellemzőbb megnyilatkozása szemlélhető a fiscalis jobbágyoknak saját örökös birtokukra való tömeges átszállításában. Az országgyűlések hiába helyeztek súlyos büntetéseket kilátásba az egész fiscalis falvakat elköltöztető zálogosokra, a könnyen mozduló hegyvidéki románok átszállítása a völgyek elpusztult falvaiba szakadatlanul tartott.¹

Az elmondottakból világos, hogy a tulajdonképpeni Erdély területén fekvő nagybirtokok legjelentősebb csoportját éppen az állami u. n. fiscalis vártartományok alkották. Ehhez a csoporthoz tartozott a gyalui uradalom is. Rajta keresztül tehát a többi fiscalis birtoktest életébe szintén bepillantunk. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az erdélyi viszonyok közül kiemelkedett fiscalis uradalmakat semmiképen sem tartjuk az itteni nagybirtok legjellemzőbb alakulatainak. Minthogy azonban a fiscalis birtokokat a mindenkori fejedelem családi jószágaitól csupán jogi helyzetük különböztette meg, gazdasági szervezetük azonban közös volt, és az uralkodó ezekben is mint nagybirtokos nem pedig mint fejedelem intézkedett, gazdálkodott, a gyalui uradalom állapotainak feltárásával az erdélyi magán-nagybirtok megismerését szintén elősegítjük. Annak a feltevésnek ugyanis, hogy a fejedelmi kezelés a magánbirtokkal szemben fejlettebb termelési módokat, észszerűbb gazdasági szervezetet képviselt volna, adataink határozottan ellentmondanak. A gyalui viszonyok tehát lényegileg a magánbirtokosok vártartományaira is jellemzőknek vehetők. Fontosabb eltérések inkább a területileg nem egységes és erősített központtal nem rendelkező — vagyis az Erdélyben általánosabb — kisebb (6—8 falus) birtoktesteknél adódhatnak. Azonban ezek is inkább a szervezetet, igazgatást érinthetik, mint a gazdálkodás módját. A mezőgazdaság Európa keleti felének tájain századokon át megkövesedett és apáról fiúra örökített módon folyt. Az úrbériség hagyományos keretei között szokatlan újítások meggyökerezésére nem is nyílt lehetőség. Nem lehet tehát csodálkozni azon, hogy a reformokat hozó XVIII. századig az erdélyi mezőgazdaság — helyi

¹ EOE. XIV. 224., 295., 395., XIX. 545., XX. 262. l.

adottságokból eredő sajátságokon túl — semmiben sem különbözött az ország egyéb, el nem pusztult területeinek agrikultúrájától.

Egy mezőgazdasági üzem termelésének, életének megismeréséhez írásos forrásaink az urbáriumok, összeírások, inventáriumok, számadások, gazdasági utasítások, udvarbírók levelei, jelentései és nem utolsósorban a birtoktéreképek.¹ Minthogy a gyalui uradalom gazdasági forrásainak gyűjtése közben olyan megfigyeléseket tehattünk, melyek a későbbi kutatás kilátásai felől némileg tájékoztalnak, hasznosnak ígérkezik az erdélyi mezőgazdaságtörténet levéltári anyaga felett rövid szemlét tartanunk.

Urbáriumok, összeírások és leltárak — e kiadvány tanúsága szerint — elsősorban a XVII. század közepétől található nagyobb számban. A gyalui, de főként a kolozsmonostori ilyen fajta forrásanyag még kivételesen gazdagnak is mondható, az erdélyi nagybirtokokra azonban nem jellemző. Kolozsmonostor 1588. évi urbáriumja idegen jezsuiták munkája, az 1590. esztendőbeli pedig a fejedelmi kincstárra szállott uradalom számbavétele. A levéltárak pusztulásával nem magyarázható meg, hogy a XVI. és XVII. század eleji urbáriumok a legelőkelőbb erdélyi családok levéltáraiból is teljesen hiányoznak. Legjobb esetben néhány töredékes jobbágy-névsor (consignatio) található, szabályszerű urbárium azonban a magánbirtokon még a XVII. század derekán túl is egészen kivételes ritkaság. A magánbirtokokról ismeretes néhány korábbi, XVII. századi urbárium minden esetben a fiscussal valamilyen kapcsolatban jött létre. Tehát a háramlás, elkobzás útján kincstárra szállott birtok átvételekor, vagy pedig a fiscus kezéből való kibocsátásnál történő becsléskor készült. E hiány oka bizonyára az lehet, hogy Erdélyben urbáriumok készítése korábban nem volt általános szokás. Ha ugyanis lettek volna urbáriumok, akkor a birtokos családok elsősorban azokat és nem pedig a nyilcédulákat, diribdarab papírkákra írt jobbágynévsorokat őrizték volna a leveleik között olyan féltő gondnal. Ha ez a hiány nem sajátosan erdélyi jelenség lenne, hogy magyarázható meg, hogy a pusztításnak sokkal jobban kitett Partiumból maradtak urbáriumok, vagy miért készítették a bihari Csákyak, a vasmegyei Seuncyiek erdélyi bir-

¹ E csoportok értékelését l. Ravasz J.: A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 14.) Bpest, 1958. 11—5. l.

tokaikról¹ is összeírásokat? Az élet más területeiről ismeretes példák alapján feltételezhető, hogy az írásbelileg az erdélyi gazdasági adminisztrációban az újkor elején kisebb szerepet játszott, mint Magyarországon. Lehetséges azonban, hogy ezt az erdélyi gyakorlatot a birtokok túlságos szétaprózódása alakította ki. Elképzelhető ugyanis, hogy akinek kevés jobbágya volt, s gazdaságát maga vezette, embereit, azok helyzetét, kötelezettségeit személyesen ismerte, emlékezete támogatására elegendők voltak olyan kezdetleges segítőeszközök, mint az osztzkodáskor készült jobbágy-névsorok, nyilcédulák és az újabb lakók felől tájékoztató kezeslevelek.² Erdély humanista kancellárja, Kovacsóczy Farkas 1588-ban azt kívánta udvarbírájától, hogy néhány faluból álló birtokáról a járandóságokat „az urbárium szerint, kit neki pecsétem alatt adtam” szedje be.³ Azonban ez alatt is inkább a szolgáltatások egyszerű felsorolása, nem pedig szabályos összeírás értendő. Az erdélyi általános helyzetre Bethlen Miklós utasítása világít rá, amikor a XVII—XVIII. század fordulóján tisztartójának ezt írja: „Ha valamely jószágokban közelebb való urbáriumok találtnak, azokból, ahol nem lesznek pedig, annak rendi szerint conscribáltván” ismerje meg és igazgassa a birtokot.⁴ Valóban az urbáriumok a fejedelemség utolsó két-három évtizedében kezdtek a nagyobb magánbirtokokon meghonosodni, általános elterjedésük azonban a XVIII. század negyvenes éveitől számítható.

Országos viszonylatban hasonlóképpen szegényes a ránk maradt számadásanyag. XVIII. század előtti számadások jelentősebb mennyiségben a mondottak alapján a fejedelmi birtokokon kívül nem is várhatók. Az erdélyi fiscalis levéltár⁵ és a két erdélyi hiteleshely archivumának egyes darabjai, Bornemissza Anna fejedelemsasszony gazdasági iratai és az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában őrzött u. n. Apafi udvartartási iratok betekintést engednek a fejedelmi gazdasági üzemek utolsó negyedszázadi működé-

¹ Gazdag urbárium-anyag van a Zólyomiak és iktári Bethlenek bihari birtokairól a br. Vécsey család sárközüjlaki levéltárában. A Csákyak nagyalmásai (Kolozs vm.) és búzai (Szolnok-Doboka vm.) uradalmaira a család kassai levéltára (jelenleg az Országos Levéltárban) 1605-től kezdve őriz urbáriumokat. Ugyancsak itt találunk a Prépostvári és Lónyai család bihari, szilágysági és szatmári uradalmaira korai összeírásokat.

² Mindezekből a forrásokból az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában őrzött családi levéltárakban hatalmas mennyiség található.

³ Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1898. 590. l.

⁴ U. o. 1895. 46. l.

⁵ Főként II. Apafi Mihály birtokainak az erdélyi fiscalis levéltárba került tekintélyes gazdasági anyagára gondolunk.

sébe, a korábbi állapotok azonban alig vizsgálhatók. Az ezen a téren mutatkozó hiányokra jellemző, hogy például a gyalui uradalomra, a különben szinte teljesnek mondható összeírás-anyag mellett, csupán egyetlen XVII. századi számadás-töredéket sikerült találni. A fiscalis birtokokra a fejedelmi családok magánlevéltárai mellett a praefectusságot, várnagyságot, udvarbírószágot, számtartóságot viseltek familiáinak levelei közül remélhető némi töredékes anyag. A XVIII. századból is csak alig valamivel több gazdasági számadással rendelkezünk. Kisebb birtoktesteknél az írásbeliségtől való idegenkedés határozottan megfigyelhető, de még nagyobb birtokosnál is gyakori, hogy egyetlen sajátkezűleg vagy személyes ellenőrzése alatt vezetett diárium tájékoztat egész gazdasága termelése felől. A legnagyobb birtokosoknál is csak a XVIII. század derekán túl gyökerezett meg a magyarországi rendszer a maga vetés- és terméslistáival, angariánkénti sokféle kimutatásával.¹ Addig általában a függelékben közölt számadás-töredékből megismerhető módon történt a jövedelem és kiadás nyilvántartása. Egy századdal korábban hasonló ellenőrzés csak a fejedelmi birtokon volt általános. Bethlen Gábor és I. Rákóczy György angariánként generalis extractust, év végén pedig elszámolást követeltek udvarbíráiktól.² A fejedelmi uradalmak azonban ebben a helyi gyakorlattól eltérőleg a magyarországi példákat követték. A régebbi erdélyi mezőgazdasági termelés megismerésének tehát komoly akadálya a számadások hiánya.

Korábbi időből származó gazdasági utasításokkal már inkább találkozunk, de ezek többnyire hagyományos formák között, az udvarbírák kötelességeit sorolják fel, s csak egészen ritkán engednek betekintést a földesúr gazdasági elgondolásaiba. A tulajdonosnak a gazdálkodás javítását célzó törekvéseit, szervezeti, üzemi vonatkozású újításait csak ott volt szükséges részletesen írásba foglalni, ahol a földesúr távol élt birtokától. Minthogy azonban az absentizmus Erdélyben sohasem öltött a magyarországihoz hasonló méreteket, ilyen instructiókra ritkábban kerülhetett sor. A birtokán élő, vagy azokat gyakran látogató földesúr előszóval minden utasításnál jobban kifejezhette akarátát; ezért a maradandó írással szemben a kényelmesebb, patriarchálisabb és közvetlenebb előszó részesült előnyben.

¹ Ezt a fejlődést jól mutatja az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárába Kővárhosszúfaluról bekerült gr. Teleki-levéltár gazdasági része.

² Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1894. 311. skl.

Országos viszonylatban is gazdag azonban az erdélyi levéltárnak gazdasági vonatkozású missilis-anyaga. A szétszórt részekből álló birtokok udvarbírái, ispánjai ugyanis levél útján tájékoztatták urukat a gazdaság menetéről és kértek utasításokat tőle.¹ Ezek a közvetlenhangú beszámolók szinte pótolni látszanak a magyarországi száraz hivatalos jelentéseket. Természetesen ez a forráscsoport csupán azoknál az előkelő családoknál nőhetett jelentőssé, amelyeknek egész Erdélyben szétszórva feküdték akkora birtokai, hogy azokon saját ispánt tarthattak. Birtoktérképek a XVIII. század végétől kezdve szintén elég szép számmal tájékoztatnak a nagyobb uradalmak kultúrmunkája felől.²

Látható tehát, hogy az erdélyi mezőgazdaság kutatója magyarországi társainál kedvezőtlenebb forrásviszonyok mellett vállalkozhatott a mult feltárására. Némi betekintés a korábbi állapotokba azonban még az olyan egyoldalú és hiányos forrásanyag mellett is lehetséges, mint amilyenel Gyalu esetében rendelkezünk. Alábbi megállapításaink, mivel a kiadvány által felölelt korból sem instructiókat, sem elegendő számadást, sem missiliseket nem találhattunk, a közölt urbáriumok és több más fejedelmi-, valamint magán-uradalom analóg adatain nyugszanak.

A gyalui vártartomány kiterjedésre nézve a kisebb fiscalis uradalmak közé tartozott. Falvainak száma mélyen alatta maradt a terjedelmes hegyvidéki pertinentiákkal rendelkező fogarasi, kővári, szamosújvári, vagy váradi dominiuménak.³ Értékben azonban már jelentéktelenebb volt köztük a különbség. A Gyaluhoz tartozó községek ugyanis középkori megüledésű és néhány kivétellel földműves települések voltak, melyeknek gazdasági súlya jóval nagyobb számú hegyvidéki román pásztortelepével vehető egyenlőnek. Ellentétben a többi fiscalis uradalommal Gyaluban végig a magyar elem maradt a döntő. Magyar jellegét a XVIII. században is sértelesen megtartotta, amikor pedig a nagy puszt-

¹ Ilyen anyagban rendkívül gazdagnak mondható — több más mellett — a gr. Teleki családnek az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában őrzött kendilónai és kövárhosszúfalvi levéltára.

² A gyalui uradalomra különösen gazdag térkép-anyag volt a Bánffy család nemzetségi levéltárában, melyet most az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára őriz. Jelenleg azonban az elenchus által jelzett helyen nem található. Minthogy a gyalui iratokat tartalmazó egyik csomó is teljes egészében hiányzik, e térképek is még a levéltár beszállítása előtt, hihetőleg az uradalom zálog-ügyei vagy az úrbéri kérdések rendezésekor kerülhettek ki eredeti helyükről, és most ismeretlen helyen lappangnak.

³ EOE. XI. 105—115. l.

tulás népi következményei már itt is erősen mutatkoztak. Magyarsága megőrzésében szerencsésen befolyásolta, hogy szervezetiileg mindig hasonló népiségű vidékekkel került kapcsolatba. A Kolozsmonostorhoz tartozó színmagyar községeken kívül I. Rákóczy György által egyidőre idecsatolt mezősegi falvak a magyarok és románok számarányát éppen úgy nem módosították lényegesen, mint 1665-től a hunyadi és zentelkei Bánffy-uradalmakkal való összeköttetés sem hozott változásokat.¹

A fiscalis birtokok gazdálkodásának legfőbb vezetője a fejedelmi jószágok praefectusa volt. Természetesen a mindenkori uralkodó egyéniségétől függött, hogy az irányításból a praefectus mellett mennyi részt tartott fenn magának. I. Rákóczy Györgyről számtalan adat hirdeti, hogy a hatalmas családi vagyonával együtt kezelt kincstári uradalmak gazdálkodásán is állandóan rajta volt a szeme. Egész óriási gazdasága irányítása az ő és felesége, Lorántffy Zsuzsánna legszemélyesebb közreműködésével folyt; mellettük a praefectus személye egészen háttérbe szorult.² Volt idő, amikor a partiumi és erdélyi fejedelmi birtokoknak külön-külön vezetőjük volt. A praefectus a Partiumból származó fejedelmek idején többnyire a Részekből való módos. E hivatalt azonban viselhetett valamelyik fejedelmi főtitkár is. Például 1620-ban Kamuti Balázs főkincstartó volt Bethlen Gábor várainak és udvarházainak „főinspectora“, s az ő feladata volt a számadások felülvizsgálása.³

Az egyes uradalmak élén a gondviselő vagy udvarbíró — latinul provisor — állott, akinek feladata volt a gazdasági üzem helyszíni irányítása, ellenőrzése. Segítőtársa a nemes — Gyaluban általában szabados — viceudvarbíró, számtartó (rationista), aki a majorsági gazdaság ügyeit s általában az elszámolásokat, írásbeli munkákat végezte, továbbá a várra gondot viselő porkoláb és a jobbágyok közül kikerülő kulcsár, darabontok, pallérok. Gyaluban is jól megfigyelhető, hogy a vártartományok szervezete és igazgatása mennyi lehetőséget nyújtott a társadalmi emelkedésre. A szabadosság intézménye révén ugyanis bármelyik nagybirtok védőszárnya alatt a jobbágyság legvállalkozóbb, legértékesebb elemei

¹ V. ö. 135—45. és 174—80. l. (A cím megnevezése nélkül idézett lapszámok a következőkben mindig e könyv adattári részére utalnak.)

² Szilágyi S.: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. (Mon. Hung. Hist. Dipl. XXIV.) Bpest, 1875.

³ Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1898. 41. l.

kedvező életlehetőségeket biztosíthattak maguknak.¹ Még fokozottabb mértékben áll ez az erdélyi fiscalis uradalmakra vonatkozólag. Az ügyes és hív szolgáltnak ugyanis reményük lehetett arra, hogy a gazdálkodó fejedelemnek tett szolgálataikat a nemességet adományozó uralkodó jutalmazza meg. A fejedelmi jószágokban hűségesen sáfárkodók jutalma általában a címereslevél és legalább egy zálogos telek volt.² A szabadosságnak különösen sokféle helyi változatát termelte ki a fejedelmi várakban teljesített katonai szolgálat. A fejedelmi darabontok, kővári puskások, fogarasi bojárok, bástyások több száz családot kitevő csoportjai kiváltságaiak változatosságával Erdélyt és pedig a kinestári birtokokat avatták az ország legszínesebb társadalmi képleteinek földjévé.

Gyalu szervezetileg is a fiscalis vártartományok legegységesebbje. A nála nagyobb, hegyvidéki pertinentiákkal rendelkező uradalmakban ugyanis, bizonyára a robot szempontjából, több kisebb falut „járás”-ba fogtak össze, melynek külön vezetője volt. Az ilyen járások gyakoribb neve — mivel főként a hegyvidéki román településterületen voltak apró falvak — „vajdaság”. A járások (néha bíróság — *indicatus* — a nevük) élén az „úr bírāja”, román területen pedig a vajda állott, aki a nagyobb települések mindegyikében megtalálható urasági bírák munkakörét látta el.³ A földesúr érdekeit képviselő „úr bírāja” mellett — akiből több részbirtokos esetén a községben nem csak egy található — a jobbágyok érdekeit a „falusbíró” képviselte. A gyalui uradalom községei egyenként teljesítettek szolgálatot és ennek megfelelően „9 Bíróság vagy (igazabb nevével) Pallérság allya Jószágokra” osztattak fel. Gyalu városában, — nyilván mert bő népességéből két munkás-csoport is kikerült — „két Bíróság allya Jószág” és így „Nagy Bíró ... Kis Bíró” volt.⁴

Az első kérdés, amire a gyalui gazdasági üzem vizsgálatánál feleletet kell keresnünk, hogy a termelés milyen mértékben nyugodott a majorságbirtokon (allódiium), illetve a jobbágygazda-

¹ Csapody Cs.: Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 6.) Bpest, 1935. 27. l.

² A fejedelmi gazdaságban szerzett érdemekért nemesítettekre nézve l. az uradalom produktions-perceit. Erd. fisc. 1vt. IV. szekr. fasc. 259. C., D., fasc. 260. A—M. V. ö. 208., 217. l.

³ V. ö. 175—80. l. A bírósági beosztást, az úrbírák feladatait illetőleg l. Csapody Cs. i. m. 25—5 l.

⁴ V. ö. 365. l. Az úrbírāja = pallér. A pallérokról Tőkölöv Imre gazdasági utasításából tudjuk, hogy feladatuk a robotoló jobbágyok munkájának ellenőrzése volt. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1894. 148. l.

ságokon. Németország északkeleti részén, cseh és lengyel területeken a XVI. század alkonyán már javában folyt a szükségletek fedezésére törekvő középkori birtokszervezeteknek piaci értékesítésre termelő üzemmé való átalakítása. A földesurak igyekeztek a parasztok földjéből minél nagyobb területet allódiummá tenni, melyet aztán ingyen robotmunkával műveltettek. Ez a termelési rendszer természetesen a korábban kedvezőbb körülmények között élő jobbágság súlyos túlterhelését, s ennek következményeként nagyarányú szociális és gazdasági lesüllyedését vonta maga után. Mezőgazdaságtörténetünk újabb művelői az ország törzsére vonatkozólag aprólékos részletkutatásokkal már megállapították, hogy ez az agrárátalakulás Magyarországon egészen más mértékben, két évszázaddal később és természetesen más következményekkel ment végbe.¹ A XVIII. század első felében Európaszerte a régi kezdetleges módon folyt a földművelés. A török pusztította Magyarországon tehát hiába is keresnénk a termelést modern eszközökkel fokozó, piacra dolgozó, újkori kapitalista nagyüzemeket.² Akár az északkeleti, akár az északi, akár a fejlettebbnek vélt dunántúli uradalmakat vizsgálták, az eredmény mindenütt teljesen ugyanaz volt: a gazdaság súlypontja nem a jelentéktelen majorsági üzemeken nyugszik, hanem régi mód szerint a jobbágygazdaságokon.³

Igyekezünk tehát most némi támaszpontot nyerni arra, hogy e tekintetben Erdélyben milyen volt a helyzet. Erre a vizsgálatra a kincstári birtokok különösen alkalmasak, mert Erdélyben elsősorban és szinte egyedül ezeken volt még a lehetőség ilyen modern átalakulásra.

A majorsági gazdálkodás nyoma a XVI. századtól kezdve a gyalui uradalom majdnem mindegyik magyar községében megtalálható. Az önálló urasági gazdálkodás azonban a jobbágygazdasághoz viszonyítva olyan jelentéktelen területen folyt, hogy bennük kapitalista gazdasági üzemnek még csak csírája sem ismerhető fel. Egyedül Kolozsmonostoron figyelhető meg a XVI. századvégi jezsuita birtoklás idején némi próbálkozás az allódiom növelésére. A beköszöntő zavaros korszak és a jezsuiták kiűzése

¹ Tholt J.: A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 10.) Bpest, 1934. 5—18. l. Berlász J.: A Thurzó-birtokok a XVII. század első harmadában különös tekintettel a jobbágság gazdasági helyzetére. (Tanulmányok 11.) Bpest, 1936. 10—20. l.

² Csapody i. m. 7. l. Berlász i. m. 20. l.

³ V. ö. a Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez c. sorozat egyes kötetivel.

azonban minden ilyen irányú fejlődést eleve lehetetlenné tett. Kérdés ugyan az is, hogy ezekben az akciókban eredetileg is volt-e valami tervszerűség. Az 1590. évi urbárium adatai szerint a jezsuiták a közelmúltban Kajántó határában 40, Tiburcon 32 köblös szántóföldet, Bogártelkén rétet, ugyancsak Kajántón pedig erdőt foglaltak el a községtől. Mégis a páterek foglalása ellenére az uradalom központjában 1590-ben csak 58 hold szántó és 112 kaszást egy napig megtartó rét került a fejedelem kezére.¹ Az allódium tehát alig haladta meg egy-két módosabb jobbágy birtokát. A gyalui allódium nagyságára csak egy félszázaddal későbbi időponttól kezdődőleg vannak adatok, de joggal feltételezhető, hogy a XVI. század végén a majorságbirtok itt sem lépte át a középkori méreteket. Gyaluban 1640-ben 355 köblös szántó volt, de ebből százköblösnyit 1657 óta foglaltak a várhoz. Ezzel egyidejű új foglalás az öt majorsági rét közül három. Bár a vár ellátása már eredetileg is más falukénál terjedelmesebb majorság kihalását tette szükségessé, az 1657-es átlag egy része feltehetőleg szintén XVII. századeleji foglalás. A gyalui majorság-szántó 1652-ig a Benedekáj nevű határrészben újabb 50 köblös földdel gyarapodott, 1679-ben 575 köblös szántót írtak össze, s ebben a Benedekáj 135 köblössel szerepelt. 1727-re a szántók területe tovább növekedett és a Benedekájban ekkor már 250 köblös földje volt az uraságnak. A majorsági terület növelése ezután sem szűnt meg, s például 1737-ig a benedekáji földek 450 köblösre gyarapodtak.²

Gyalu példája azonban az allódizálásnak itt felmutatható véglete. E mögött is azonban a vár, az urasági udvar személyzetének növekvő szükséglete a mozgóerő, nem pedig az eladásra való fölbtermelés. Ha ugyanis ez utóbbi lett volna a cél, akkor a gazdaságának jól utánanéző I. Rákóczy György fejedelem a korábbi allódiumokat, az egyetlen gyaluin kívül, nem hagyta volna mind pusztulni. A századelő háborúi a lakosságot annyira megritkították, hogy a földesurak a falvak műveletlenül heverő határrészeiből a jobbágyok birtokának csonkítása nélkül is hatalmas önálló üzemeket építhettek volna ki. A magyar földesúrnak semmi szüksége nem lett volna erőszakos német, cseh és lengyel módszerek alkalmazására, ha allódiumát növelni akarja. Erdélyben a modern gazdasági üzem kialakulásához nem a föld, hanem az azt megművelő munkáskéz és a fölbtermelést kívánatosá tevő kedvező értékesítési lehetőség hiányzott. A földesúr ugyanis nem terhel-

¹ 13., 17., 19. l.

² 37., 118., 207., 275—4., 361—3. l.

hette saját terjedelmes allódiumainak megművelésével háborúktól gyakran nyomorgatott jobbágyait, hanem örvendett, ha sikerült őket telkükön megtartani. Ezért találjuk 1640-ben Nagykapus 24 holdas majorság-szántóját a zavaros idők óta műveletlenül. A fejedelem kísérletet sem tett birtoka munkáltatására: később ugyanis az urbáriumok Nagykapuson nem említenek szántót. Az elhagyott majorságot vagy egy jobbágy fogta fel magának, vagy legjobb esetben azonos azzal a kaszálóval, mely később egyedüli allódiális birtok a községben. 1652-ben Vistán még tudnak 24 holdi szántóról, de mivel már régen nem művelték, felverte a gaz. 1757 körül azután az uraság egész itteni szántóját átengedte a falunak, mert nem tartotta érdemesnek a rossz földek munkáltatását. Szász-lónán is 1727-ben az allódium harmada műveletlenül állott és csak „imit, amot a jobbágyok szántják“. Ugyanitt a község annyira bővében volt a földnek, hogy a közrendűek 1757-ben az egyik soványabb forduló művelésével teljesen fel akartak hagyni.¹

Olyan feltételezések tehát, hogy a földesurak erőszakkal kiűzték embereiket telkeikről és így szerezték meg azok földjeit, adatokkal egyáltalában nem igazolhatók. Ezzel együtt tehát el-esnek a román jobbágyok kivándorlásra kényszerítésével kapcsolatos elképzelések is. Elég ugyanis belelapoznunk a közölt urbáriumokba, hogy meggyőződjünk az egész XVII. század folyamán és a XVIII. század első felében Erdélyben uralkodott földbőségről. Uradalmunkban egyedül Kolozsmonostor lakói panaszkodtak a tisztek foglalásai miatt, egyébként azonban semmi jele, hogy a jelentéktelen allódiumok sértették volna a jobbágyok életérdekeit.² Az összeírások még a Rákóczyak aranykorában is minden falunál hangsúlyozzák, hogy „fundus elégséges volna csak volna ember reá“.³ Ilyen körülmények között nehéz elképzelni, hogy valaki is — ha megvolt a tehetsége hozzá és nem húzódozott a szolgálattól — nem szerzett magának legalább egy egész jobbágytelket. Gyakori azonban, hogy a jobbágyok a pusztatelkek közül szintén fognak fel magoknak egyet, a XVII. század első felében még többet is. A földesúr ugyanis nem tette rá kezét a gazdátlanul maradt parasztbirtokokra, hanem örvendett, ha valaki „beíratta“ magának, mert csak így remélhetett hasznot parlagon heverő földjéből.⁴ Több telken gazdálkodó jobbágyokat éppen

¹ 53., 99., 288., 569., 572. l.

² 48., 124. l.

³ 97. l.

⁴ Az assumptio mozzgatója a földesúr. A Thurzó-birtokokon a tehetős, marhás jobbágyokat egyenesen kényszerítették birtokuk növelésére. Berlász i. m. 31. l. V. ö. 39., 45., 210., 211. l.

úgy találunk a magyar, mint a román falvakban. 1737-ben például az egerbegyi románok majd mindegyikének volt egy pusztá telke is.¹ A földesúr és a jobbágyok közti viszonyt szabályozó hagyományok következtében az elpusztult telekhez az előbbi gazda rokonságának jogát mindkét fél tiszteletben tartotta. A Basta-féle pusztítások után, amikor egész házsorokban egyszerre aludt ki az élet, még 1658-ban is pontosan tudták kié volt a deserta sessio, melyik gazdának szakadt magva, s ez esetben melyik nemzetség „vér hozzá”. Számontartották a kiskorú jogutódokat éppen úgy, mint a messze idegenbe elvetődött atyafiakat. Az urbáriumba foglalással ezeket a község által őrzött jogigényeket a földesúr magára nézve szintén kötelezőnek ismerte el.² A nagy pusztítást túléltek anyagilag tehát igen kedvező helyzetbe kerültek, mert eredeti kereteiket népességgel a XVII. század közepén kezdődő újabb viharos időkhöz nem tölthették ki és így földjük bőségesen volt. A pusztá telkek a jogutódok között adás-vétel tárgyát képezték, úgy hogy a szorgalmas jobbágyok szép vagyonkájhoz juthattak. 1638-ban Mákón Barla Kelemennek saját telkén kívül négy pénzen vett pusztá házhelye volt. Jegenyén 1652-ben a pusztá telkeket „az jobbagiok magok birják, penzen veottek meg egymastul”.³

A szántóknál valamivel több érdeklődést tanúsított a földesuraság az erdők és legelők iránt. Például 1590-ben Kajántón erdőt, Bogártelkén rétet, 1640-ben Gyalun rétet, 1737-ben Szászlónán erdőt, Vistán pedig rétet és erdőt foglaltak el és tiltottak meg a jobbágyközség előtt. A XVII. század végére (1679) az uradalomnak a román hegyi községekben is sikerült allódiális kaszálókat szereznie. Ezen kívül a gyalui majorságbirtokhoz tartozott még több gyümölcsös és fűves-kert. A főként szilvával s csak néhány alma- és körtefával beültetett kertek azonban inkább tekinthetők kaszálónak vagy legelőnek, mint valódi értelemben vett gyümölcsösnek. Mindezekre az elég fejlett állattenyésztésnek volt szüksége. Tudjuk például, hogy I. Rákóczy György Gyaluban morva juhászatot honosított meg, melyre mindig különös gondja volt. Az idézett foglalások sem tekinthetők azonban az allódium kialakítására irányuló tervszerű kísérleteknek. Hiszen Szászfenesen még 1652-ben sem volt a fejedelemnek saját erdeje, hanem a faluval együtt használta a közös erdőt.⁴

¹ 376—82. l.

² Pld. 27—44. l.

³ 45., 105. l.

⁴ 17., 25., 57., 96., 122., 214., 369., 375. l.

Ezek után kétségtelen, hogy a gyalui uradalom területén önálló földesúri üzemről, a közölt urbáriumok idejében nem beszélhetünk. Már a majorságbirtokok nagysága, s a földesurak magatartása is bizonyítja, hogy ilyen irányú törekvések még csak fel sem merültek. Önálló gazdálkodáshoz felszerelésük sincsen. Például 1757-ben az egész gyalui majorságban két szekér volt, de ekéjük egy sem, „hanem csak jobbágy ekékkel szoktanak szántani”.¹ Az inventálásokkor talált gabona mennyisége szintén azt mutatja, hogy az allódium és a jobbágyok termelése csupán a földesúri udvar és a gazdaság saját szükségletét fedezte. Ezért, ha egyik másik esztendőben mutatkozott is termés-felesleg, megtartották szűk termés idejére. Eladásra talán egyedül a Rákóczyak idején kerülhetett valami, amikor a hatalmas partiumi uradalmak hozama szintén hozzájárult a fejedelmi udvar állami vonatkozású kiadásaihoz. Apafi idején azonban már a kincstári és családi birtokok együttes és összes termése sem volt elegendő az udvartartás költségeire. A fejedelem ugyanis mint nagybirtokos a maga familiárisait terményekkel, victualekkal fizette. A fejedelmi nagybirtok feladata tehát nem a piacra termelés, hanem ezeknek a szükségleteknek kielégítése.² Csupán az arányok változtak, de a külföldi piacoktól elérhetetlen messzeségben fekvő, víziúttal nem rendelkező erdélyi nagybirtokok termelését egyedül ez a szempont irányította.

A gyalui uradalom terméshozama és ebben a majorsággazdaság részesedése források teljes hiányában nem állapítható meg. Itt tehát semmiféle támpontunk sincs a majorsági és úrbéres jövedelmek arányának meghatározására. Ellenben sikerrel kecsgettetne az Apafi-korra vonatkozólag más fejedelmi birtokok ilyen irányú vizsgálata. Felsőmagyarországi analógiák alapján azonban, már csak az erdélyi allódiumok általánosan kiesi méreteinek ismeretében is, joggal feltételezhető, hogy a majorsági jövedelmek a gazdaság teljes hozamának 15%-át egészen kivételes esetekben sem haladhatták meg.³

Miután megállapíthattuk, hogy az allódiumok jelentéktelensége folytán a gyalui uradalom is a maga egészében véve tulajdonképpen jobbágygazdaságok komplexumának mondható, vizsgáljuk

¹ 558. l.

² Szádeczky B.: Bornemissza Anna gazdasági naplói. (I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása, I.) Bpest, 1911. XV—XVI. l.

³ Berlász i. m. 18. l.

a jobbágybirtokokkal kapcsolatos kérdéseket.¹ Minthogy az úrbéri kötelezettségek alapja a földesúrtól nyert birtok volt, először a jobbágygazdaság terjedelmével, azután pedig az arra nehezedő terhekkel kell tisztába jönnünk.

A jobbágybirtok egysége a telek (sessio) volt, melynek törzse a falubeli házhely (fundus), részei pedig a határban lévő tartozékok. Úgy a fundus, mint a tartozékok nagysága nemcsak vidékenként, de a határ minőségének megfelelően szinte községenként változhatott. A lakosság szaporodásával párhuzamosan a telek fokozatosan osztódtak, úgy hogy az eredetileg integra session gazdálkodó jobbágy unokái már negyed vagy akár csak nyolcad telket mondhattak magukénak. Urbáriumaink — sajnos — nem nyújtanak felvilágosítást sem a gyalui uradalom községeiben lévő fundus, sem pedig tartozékai nagysága felől. Az erdélyi urbáriumok — tapasztalatunk szerint — a XVIII. század derekától kezdve egyre több birtokon végrehajtott rendezés előtt a jobbágy-házhely méretei felől nem tájékoztatnak. Arról is csak a XVIII. század óta vannak adataink, hogy egy község lakosságából hányan élnek egész, vagy kisebb telken. A gyalui dominium jobbágysága a XVIII. század elején szinte kivétel nélkül mind integra session gazdálkodtak, s nem egy közülök több fundust mondhatott magáénak. Bár a XVII. századból közvetlen adataink nincsenek rá, semmi sem mond ellent annak a feltevésnek, hogy az itteni falvakban akkor is az egész-telkes jobbágyok voltak szinte kizárólagos nagy többségben. Bármilyen nagyságú sessio lett legyen azonban itt általános, az bizonyosra vehető, hogy a gyalui dominiumban a jobbágyok telek-viszonyai sokkal kedvezőbbek voltak több felsőmagyarországi nagybirtokénál. Ott ugyanis a telek szétforgácsolódása a XVII. század első negyedében már nagyon előrehaladt.² Kétségtelenül Erdélyben szintén úgy alakult volna a helyzet, ha a középkori fejlődés Felsőmagyarországhoz hasonlóan tovább haladhat és a félszázad alatt kétszer megismétlődő népiirtó zavarok a lakosság elemésztésével nem teremtettek egészen új állapotokat.

Magyarországon a jobbágy általában fundusa arányában részesedett községe határából. Feltehető azonban, hogy a XVI. század legvégén már Gyalu tartományában sem minden faluban dívott a teljes földközösség, hanem — mint az a Thurzó-uradalmakban volt — a jobbágybirtokok állandósult tartozékkal rendel-

¹ Berlász i. m. 10. l.

² U. o. 21. l.

kező zárt gazdasági egységekké alakultak, s a közösség joga csak az erdőre és legelőre korlátozódott.¹ Az 1588. és 1590. évi urbárium ugyanis a Kolozsmonostorhoz tartozó falvak közül csupán Bogártelkéről, Jegenyéről és Mákóról árulja el, hogy ott évente nyilanként osztják fel a határt.² Szélesebb területeket felölelő részletkutatásokra vár annak a tisztázása, hogy a folyamatos fejlődés mellett a nagy pusztítások okozta földbőségnek mekkora része volt abban, hogy a XVII. század végétől Erdély „a földközösség klasszikus hazája”-nak nevezhető.³ A gyalui uradalom gyér adatai alapján ugyanis csak feltételezhető, hogy a XVII. századi két nagy pusztítás-hullám az állandósult tartozékú jobbágytelkeket Erdélyben is erősen elmosta és ezek helyére lépett újból a meggyérült lakosságot jobban összefogó földközösség. Minthogy a közösségi gazdálkodás térhódítását nem kis mértékben a megfogyott népeiségre nehezedő adóterhek könnyebb viselése segítette elő, a közös földből mindenki tehetsége szerint, azaz igásállatai számának megfelelően részesülhetett.⁴ Eredetileg minden lakos annyit kapott a közösből, amennyit megművelhetett. Később természetesen a gyengébb minőségű földből egy nyílra nagyobb terület esett, mint a zsírosabb, kövérebb talajból. Így érthetőek meg azok a különbségek, melyek a „propria” és „ex communi” birtöldeket külön feltüntető 1737. évi urbárium táblázatain például éppen a gyalui vagy vistai gazdák birtoka között megfigyelhetők.

A közösségtől nyilvetéssel ideiglenesen kapott földek mellett a jobbágyok legnagyobb része saját (propria) birtokkal is rendelkezett. Ezeknek a földeknek az eredete felől azonban urbáriumaink nem tájékoztatnak. Legtöbbjük bizonyára annyira régi irtás volt, hogy a köztudat már nem exstirpaturaként, hanem örökföldként tartotta nyilván. Szászlónán és Súlyomtelkén azonban a jobbágyok nyíl- és örökföldjeinek aránya olyan szokatlan, hogy itt a paraszti szabad-birtok gyarapodásában az irtáson kívül más tényező közreműködését is fel kell tételeznünk. 1737-ben Szászlónán a jobbágy közösség 28 hold szántót és hét hold rétet osztott ki tagjai között. A falu lakóinak ugyanekkor 208 hold

¹ Berlász i. m. 20. l.

² 9., 26. l.

³ Tagányi K.: A földközösség története Magyarországon. (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1894. 199—258. l.) Wellmann I.: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 7.) Bpest, 1935. 55—66. l.

⁴ Wellmann i. m. 57., 62. l.

szántó és 135 hold kaszáló volt tulajdonában.¹ Ebben az esetben joggal feltételezhetjük, hogy a XVII. század zavaros éveiben a jobbágyok földesuruk tudtával vagy anélkül irtási eredetű örökföldjeikhez a desérták tartozékaiból foglaltak maguknak, s a kétfajta birtok később szétválaszthatatlanul összekeveredett. Minthogy pedig irtásföldjeivel a jobbágy ősi szokás alapján szabadon rendelkezett, elzálogosíthatta, sőt eladhatta azokat, bármi címen is jutottak a gyalui uradalom parasztjai örök-birtokaikhoz, életlehetőségeiket azok kedvezően befolyásolták. Előnyös volt azonban ez a gazdálkodásra is. Feltehető ugyanis, hogy a jobbágy alaposabban megmunkálta és nem zsákmányolta ki azt a földet, melyet sajátjának érezhetett, mint ideiglenesen használt nyíl-földjét.²

Hasonlóan kedvezőbb és szabadabb birtoklást tett lehetővé a jobbágy számára a szőlőhegyek középkori eredetű különleges jogi helyzete. Itt azonban a zordabb éghajlat miatt a szőlőművelés nem lehetett a falvak vagyonosodásának alapjává, mint az más vidékeken történt. Ennek ellenére a magyar jobbágyság munka-kedvének és lankadatlan szorgalmának bizonyosságai a szászfenesi, kolozsmonostori, körösfői, vistai, bánffyhunyadi, gyalui egykor virágzó promontoriumok. A szőlőművelés vonzóerejét, gazdasági jelentőségét bizonyítja, hogy Bánffyhunyadon némelyek csupán a szőlő kedvéért álltak jobbágyságra.³

A községek határa birtok-, és terepviszonyoknak megfelelően két vagy három fordulóra oszlott. 1737-ben Gyaluban, Körösfőn, Vistán és Solyomtelkén három, Szászlónán és Nagykapuson két forduló dívott. A román lakosságú Egerbegyen, Hév- és Hideg-szamoson számbajöhető földművelés nem folyt.

Ha most a jobbágy-birtokok nagyságát próbáljuk meghatározni, tekintet nélkül az egyes részek jogi helyzetére, 1737-ben Gyaluban a sessio 7—24 hold szántó és 1—9 hold kaszáló közt váltakozik, de átlagosnak a 13—15 hold szántó és 2—4 hold kaszáló tekinthető. Szászlónán kedvezőtlenebb a helyzet, mert a telek-átlag 8—9 hold szántó és 5—6 hold kaszáló körül mozgott. Nagykapuson a legszegényebb magyar jobbágy is 17 hold szántót és 4 hold kaszálót mondhatott magáénak. Az általános teleknagyság azonban 20—22 hold szántó és 7—8 hold kaszáló körül volt. Még ennél is terjedelmesebbek a körösfői jobbágybirtokok. Itt 24—28

¹ V. ö. II., VI. számú melléklettel.

² Wellmann i. m. 79. l.

³ 75., 207. l.

hold szántó és 5 hold szénafű az átlagos, de több jobbágnak 32—34—36 holdas sessioja volt. Vistán a jobbágyok szántója 3—22 hold között váltakozott, az átlag azonban 12—13 hold szántóföld és 6—8 hold kaszáló. Ezek az adatok mind a magyar jobbágyok telekviszonyaira vonatkoznak. Az említett községekben élő románoknak általában néhány holddal kisebb a sessiojuk, mint a régi magyar lakosoknak. E mögött természetesen semmiféle nemzeti-ségi megkülönböztetés nem rejlik. A táblázatok tanúsága szerint ugyanis a kommunitás földjéből a frissen érkezett jövevény román jobbágy éppen akkora nyilat kapott, mint az a magyar, akinek az elei századok óta szántogatták a határt.¹ A magyarok javára mutakozó vagyontöbblet az egymást követő nemzedékek kulturmunkájában gyökerezik, mely erdőket varázsolt termőföldre.

Természetesen egészen más a helyzet az eredetileg is román megülésű vagy korán elrománosodott falvakban. Súlyomtelkén például a szántók nagyobb része örökföld, bizonyosságául a magyarokkal való százados együttélés nevelő hatásának. Hévy-, és Hidegszamos, Egerbegy románjainak kiesi szántói többnyire irtásokon és erdei tisztásokon terültek el. A szántók növelését, a kenyérmagvak szükségén kívül, itt is hihetőleg az uradalom mozgatta. Súlyomtelkén 1757-ben a telek-átlag 10—12 hold szántó és 5—6 hold szénafű körül volt. A többi román faluban egy-egy jobbágnak kevesebb a szántója, részint az erdős-hegyes határ miatt, részint pedig, mert a román lakosság gazdálkodása ezekben a régi településekben is kisebb mértékben nyugodott a földművelésen, mint a magyaroké. Rétek és kaszálók feltörésével lassankint növekedett ugyan a hegyi falvak szántóterülete. Minthogy azonban ez a népesség szaporodásával párhuzamosan történt és a táj adottságai korlátokat szabtak ennek a terjeszkedésnek, a sessiók átlagos szántó-tartozéka az említettnél lényegesebbre nem nőtt.

Ha most aztán a fentebbi részletezésből kiszámítható telek-átlagot akár az Erdély más részein, akár pedig az ország belső területein található egykorú sessiókkal összevetjük, megállapítható, hogy a gyalui uradalom jobbágya a jó országos átlagnak megfelelő, az erdélyi átlagos parasztbirtoknál pedig nagyobb területet kapott használatra földesurától.² Erdélyben a telkes jobbágy sessioja 12—16 hold körül mozgott, de sok helyen ennél inkább kevesebb lehetett. Ennyire kívánta ugyanis 1776-ban az úr-

¹ A fentiekre nézve l. a mellékelt táblázatokat és az urbáriumok megfelelő helyeit.

² Berlász i. m. 21—2. l.

bériség rendezésére kiküldött guberniális bizottság az egy családnak megélhetést nyújtó parasztbirtok nagyságát felemelteni.¹ Amit tehát az erdélyi jobbágyok többségének a felvilágosodott reformok igyekeztek biztosítani, azt a gyalui vártartományban élők már a század elején élvezték. A gyalui viszonyok átlagosnál kedvezőbb voltát bizonyítja az is, hogy a fejedelemség jobbágyai zömének az 1847. évi úrbéri rendezés sem juttatott ekkora birtokot.² Nem hagyható az sem figyelmen kívül, hogy míg — különösen Felsőmagyarországon és a Dunántúl töröktől mentesebb részein — a scssiók felaprózódása az eredetileg esetleg nagyobb parasztbirtokot kis részekre zsugorította össze, Gyaluban majdnem a teljes lakosság integra session gazdálkodott.³

Ennek ellenére természetesen megtalálhatók az uradalomban a telek-szervezetten kívül álló szokásos rétegek is. A zselléreket a források ezen a néven ugyan sohasem említik, de a pauperes elnevezés alatt minden valószínűség szerint őket kell érteni. Az inquilinusok egyik csoportját azok alkották, akik, bár nem volt colonialis sessiójuk, a puszta jobbágytelkek tartozékaiból művelésre annyit fogtak fel, amennyivel megbirkózhattak. Minthogy az ilyen puszta földek után nem járt jobbágyszolgáltatás, a reászálló zsellér különösen kedvező helyzetbe juthatott. Közülük kerültek ki a 4–8 ökrös zsellérek. Ez a réteg vagyonosság tekintetében szinte a jobbágysággal állott egy színvonalon. Ezekre gondoltak a kiküldött bizottság tagjai, amikor a XVIII. századi úrbéri rendezések során a jobbágy és zsellér szolgálata között nem akartak különbséget tenni.⁴ Valamivel kedvezőtlenebb volt a helyzetük azoknak, akiknek a faluban csak kisebb zsellértelkük volt, s azután esetleg nyilat vehettek a közföldekből. Ezek voltak az „örökséges zsellérek”. Legszegényebbeknek a „más háta megett” lakók, azaz egy másik colonus udvarában eselédelkedők tekinthetők. Bizonyára ezek keresendők az urbáriumok „másat szolgál” elnevezése alatt is. A zsellérek az idők elnehezedésével mindjobban megszaporodtak a falvakban, főként azért, mert így megmenekültek terheik egy részétől és az örökös jobbágyoknál szabadabban mozoghattak.

Miután láttuk, hogy a jobbágy milyen birtokot kapott földesurától, nézzük meg, hogy ennek fejében ő milyen viszonzolgálá-

¹ Berlász J.: Az erdélyi úrbérendezés problémái. (Századok, 1941. 355–6. l.)

² 1847. évi erdélyi IV. tc. 4. §.

³ Csapody i. m. 31. l. Ravasz i. m. 22. l.

⁴ Berlász i. m. Századok, 1941. 268., 350–1. l. Berlász i. m. (Tanulmányok) 39–45. l.

lattal tartozott. Bár a szolgáltatások felől urbáriumaink meglehetősen szűkszavúan tájékoztatnak, mégis első tekintetre elárulják, hogy a gyalui jobbágyok úrbéres terhei is a földbér (census), természetbeni szolgáltatások (munera) és a robot (servitium) orszógszerte hagyományos hármass kerete között mozogtak. Ezen belől azonban olyan helyi sajátosságok mutatkoznak, melyek végleges értelmezése a kutatás jelenlegi fokán nem minden esetben lehetséges. Ez csak akkor lesz remélhető, ha az erdélyi mezőgazdaság multjára legalább annyi részletmunkával rendelkezünk, mint az ország egyébrészeinek földművelésére. E bevezetés keretei szűkek hozzá, az előmunkálatok hiánya miatt pedig csak részletkutatások árán volnának tisztázhatók azok az erők, melyek a gyalui uradalom jobbágyainak földesúri szolgálmányait éppen olyanra alakították, ahogy azok a közölt urbáriumokban megfigyelhetők. Így kénytelenek vagyunk a későbbi kutatásokra hárítani a választást arra, hogy az önálló erdélyi állam az úrbéres szolgáltatásokat mikor s hogyan igyekezett törvényesen megállapítani. Nyílt kérdés marad, hogy ezek a szabályozások vajjon tényleg átmentek-e a gyakorlatba, vagy a törvény és az élet között Erdélyben is akkora különbség volt, mint a törzország más vidékein; a középkori, esetleg az 1514. évi rendezés gyakorolt-e, és ha igen, milyen hatást az önálló Erdély jobbágyügyeire. Ezenkívül megfelelő összehasonlító anyag hiányában le kellett mondanunk az erdélyi úrbéres szolgáltatások rendszerének, válfajainak olyan vázlatos ismertetéséről, aminőt pedig szükségesnek éreztünk a gyalui jobbágyosság helyzetének pontos leméréséhez.¹ Az alábbiakban tehát a gyalui szolgáltatásoknak csupán az ismertetésére szorítkozunk, és éppen csak ott igyekszünk az egyezésekre és különbségekre rámutatni, ha forrásaink erre módot adnak, ahol ez feltétlenül szükséges. E vártartományban régen szokásos szolgáltatások felől két XVI. századi urbárium tájékoztat. Ezek lényegükben a középkorra nyulnak vissza. Középkorinak tartjuk, az egész országban általános Szent György- és Szent Márton-napi adón kívül, a sajátosan gyalui szolgáltatásnak látszó zsinat-adót is.

Vizsgáljuk meg tehát egyenként a pénzszolgáltatások módját, alakulását. Az 1590. évi urbáriumból félreérthetetlenül kiderül,

¹ A jobbágy-viszonyok törvényes szabályozása által felállított követelmények és a helyi hagyománytól irányított valóságos gyakorlat közti különbségeket részletesen megvilágította Berlász Jenő a felvidéki Thurzó-birtokokra vonatkozólag. Hasonló összevetésre Erdélyben majd csak akkor kerülhet sor, ha ismerjük a fejedelmi kor jobbágy-törvényhozását és több uradalom helyi gyakorlatát.

hogy a Szent György- és Szent Márton-napi adó nem más, mint az ősi földbér (census ordinarius) vagy — amint Gyaluban hívták — „földvám”.¹ Nevét onnan vette, hogy eredetileg — bizonyára az 1514. évi 15. tc. alapján — a censust ezen a két terminuson tartozott a jobbágy urának évente két részletben megfizetni. Az idézett törvénycikk fizetési határnapul ugyan Szent György- és Szent Mihály-napot rendelte, de Erdélyben az őszi terminus általában Szent Márton-napra tolódott át. Míg Magyarországon — úgy látszik — a Szent Mihály-napi (szept. 29.) terminus általánosabb,² a Királyhágón túl Szent Márton-napja (nov. 11.) lett a fizetési határidő. Ez bizonyára azért alakult így, mert az itteni hidegebb éghajlat alatt a termények később értek be és kerültek betakarításra. Jellemzően azonban a középkori élet sokszínűségére helyenként Erdélyben is előfordult a Mihály-napi terminus. Például mindjárt a gyalui vártartomány szomszédságában fekvő hunyadi és zentelki Bánffy-uradalomban.³ Amennyire a fejedelemség egyéb területeiről származó adataink s a gyalui fejlődés mutatják, a census két, tavaszi és őszi részletben, történő fizetésénél általánosabb volt a földadónak egyetlen terminuson, Szent Márton-napján való lerovása. A XVII. század folyamán a gyalui jobbágyok szolgáltatásai sorából is eltűnt a Szent György-napi adó, s a földvám fizetésének terminusául egyedül Szent Márton-nap maradt; illetve ilyen határozatlanabb időpontokban, mint „magkender felszedésekor, szüret idején” kellett a fizetést teljesíteni.

Amiként a földvám lerovásának Magyarországon számtalan változata ismeretes, Erdélyben is a helyi consuetudo több fizetési módot alakított ki. Mind ezeknek a census-rendszereknek az alapja azonban, ha az adó nem állandó, határozott összegben volt az egész településre kivette, a jobbágytelek. Az 1514. évi 15. tc. ugyan a régi fizetési formákat uniformizálni akarta, és minden nős parasztra tekintet nélkül arra, hogy telkes jobbágy-e vagy zsellér, egységesen évi egy forint censust szabott ki. A kutatás azonban már tisztázta, hogy ez a kísérlet — legalább is Felsőmagyarországon — nem valósult meg; a régi helyi szokások e téren továbbra is zavartalanul érvényesültek.⁴

A census körül megfigyelt nagy változatosságot a gyalui vár-

¹ 12., 26. l.

² Berlász i. m. 52. l.

³ Szabó T. A.: A kalotaszegi nagybirtokok jobbágyságának szolgáltatása és adózása. (Erdélyi Múzeum, 1940.) 10. l.

⁴ Berlász i. m. 44. l.

tartományban szokásos fizetési mód egy újabb színnel gazdagítja. Több községben ugyanis — az urbárium szavai szerint — nem a telek nagysága, hanem a nyilföldek szerint fizették a censust. Vagyis mindenki abban az arányban fizetett, amilyen mértékben részesült a falu közföldjeiből. 1580—1594 között Bogártelkén, Jegenyén és Mákón a közösből birt nyilföldek nagysága szerint fizették a földvámot. Azaz, amint az 1588. évi urbárium mondja, Bogártelkén „Zent Marton Adaiaba minden Nylas ember Ad... hat, hat pinzt.“ Mákón 1594-ben „az fel Nylas ember 4 pinzt fizet, Az egez Nylas ember den, 8.“¹

Első tekintetre úgy látszik, hogy ezekben a községekben a pénzadózás alapja nem a sessio, hanem a nyilföld. Figyelmesebb vizsgálat után azonban kiderül, hogy a census megállapításánál, bár az — a szöveg szerint — „secundum agrorum distributionem et numerum colonorum“ történt, a nyilföldeken kívül egyebet is figyelembe vettek. Jóllehet a jegenyeiek „secundum iugera“ fizettek, mégis az egész falut terhelő végösszeget az 1588. évi urbárium készítője úgy számította ki, hogy a porták számát megszorozta az egy-egy nyilas embertől járó három dénár földadóval.² Különösnek kell tartanunk azt is, hogy a colonusok számának és az igaz-állat-állománynak a folytonos ingadozása ellenére az egyes községekre nehezedő pénzadó összege 1580—1594 között miként maradt változatlanul ugyanannyi, ha az adókules csak a nyilföld volt. Elképzelhetetlen ugyanis, hogy, ha az egyes községekben osztásra kerülő nyilak száma valamiképpen nem lett volna meghatározva, tizennégy év alatt legalább egy-két falu censusának végösszege némileg ne módosult volna. Az előbb idézett jegenyei adat kétségtelenné teszi, hogy a „porta“ volt az egység, amivel meghatározták, egy-egy helység határa hány nyilra osztható. A közföldekben ugyanis nem mindenki részesülhetett, hanem a falu lakóinak csak bizonyos meghatározott számú része.³ Például 1588-ban a 95 lakosú Jegenyén 60, az ötvenlelkes Mákón pedig tíz egész nyil volt.⁴ A népesség tudniillik békés időben állandóan nőtt, s ha a határt ennek megfelelően mindig újra osztják, a nyilföldek olyan kicsire zsugorodtak volna össze, hogy az a jobbágy megélhetésére és úrbéres kötelezettségei teljesíthetésére többé nem elegendő. A parasztközösség és a földesúr tehát egyértelemmel bizonyos módon megszabták az osztásra kerülő nyilak számát.

¹ 23., 25. l.

² 9. l.

³ Tagányi i. m. 220. l. Wellmann i. m. 59—60. l.

⁴ 9., 26. l.

A gyalui vártartományban — úgy látszik — a „porta“ számából határozták meg, hogy hány részre osztják a határt. Kérdés azonban, mi is ez a porta? Az országos-adó egységéül szolgáló „kapu“val nem azonos, mert közte és a lakosság száma között, az 1588. évi urbárium bizonyossága szerint, nem fedezhető fel összefüggés. Míg ugyanis a hivatalos porta tíz jobbágycsaláddal volt egyenlő, a gyalui kapu nem nőtt egyenes arányban a lakók számával.¹ A megoldást, egykorú és helyi forrás híján, későbbi adatok segítségével kényszerülünk keresni. Ezek azt mutatják, hogy a Gyalu vidékén censusfizetés kulcsául szolgáló „porta“ elnevezés mögött az országgyűlési végzésekből ismeretes „antiqua sessio“, magyarul „nyilas házhely“ rejtőzik, „akik után nyilat szoktanak adni szántóföldből, szénafűből és erdőből.“² A gyalui census-rendszer tehát csak látszólag nyugodott a nyilföldröken, valóságban azonban közvetve szintén a sessióhoz volt rögzítve.

Mi lehetett mégis az oka annak, hogy az urbárium egyes közösségeknél a nyilföldet, másutt a portát jelöli meg a census kulcsaként, ha mindkettő alapja ugyanaz: a sessio volt? A választ erre a töredékes XVI. századi urbárium-anyag alapján abban véljük megtalálni, hogy Erdélyben ebben a korban valóban volt olyan census fizetési mód is, mely tényleg pusztán a nyilföldet tette meg alapnak. A gyalui rendszer a tisztára telekre épített válfajból ehhez az utóbbihoz átmenetet alkotó kevert változat.

A Csicsó várához tartozó 54 faluban — amint 1553. évi összeírásuk félreérthetetlen határozottsággal megmondja — Szent Márton-adóját a nyilas földek, s nem a porták száma szerint fizetik és ezért az néha nagyobb, néha kisebb összeget tesz ki.³ Ebből is látszik tehát, hogy a Gyaluban divatozó mód esetében a nyilak számát a porták számához rögzítették, és így biztosították a beszédendő pénzösszeg állandóságát. Ezzel szemben a csicsói uradalomból bejövő census-jövedelem a jobbágyok vagyoni helyzetének és számának megfelelően ingadozott. Hasonló volt a fizetési mód abban a kilenc szolnokdobokai, 17 Disznajó és Kissajó kör-

¹ EOE. VI. 411—2. I. Biró V.: Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése. Kolozsvár, 1917. 70. l.

² Tagányi i. m. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1894. 215. l. EOE. VI. 568. I. Hasonló eredményre jutott Makkai L.: Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején, Kolozsvár, 1942. 25. l.

³ „Census sancti Martini solet exigi secundum levationem sortium, quam Nylas vocant, non iuxta numerum portarum, facit autem aliquando plus, aliquando minus.“ Közzétette Makkai L. i. m. 46. l.

nyéki faluban, melyek adatait egy 1554. évi urbárium töredékéből ismerjük. Ezekben a helységekből az a jobbágy, aki egész nyilat vett, egy forintot, az a szegényebb pedig, akinek csak félannyira volt tehetsége, 50 dénárt fizetett Márton-napkor.¹ Itt tehát nem a nyilas házhely, hanem a tehetőség, állatállomány határozta meg, ki és milyen arányban részesült a nyilföldről. Vagyis nem csupán az *antiqua et integra session* ülő jobbágy vehetett egész nyilat, hanem, ha ereje futotta, más is: a féltelkes éppen úgy, mint a módos zsellér. E szerint a vagyoni mértéke nem a birtok nagysága, hanem — mint az a földben bővelkedő vidékeken lenni szokott — a megmunkálását lehetővé tevő igásállatok száma. Ez a fizetési mód nagyon bizonytalanra tette ezt a jövedelmi forrást. Ha ugyanis az ökrök egyrésze marhavészben elhullott, a tehetős jobbágyból egyik évről a másikra csak zselléri munkára képes lakó lett. Igaz viszont, hogy kedvező időben a zsellér is „megmarhásodott” és fizethetett fél nyil utáni censust. Jobbágyok számára azonban ez volt a legigazságosabb adózás. A földesurak ebbe a számukra kedvezőtlen szolgáltatási módba bizonyára azért egyeztek bele, s Erdély északi megyéiben azért lett ez általános, mert a különféle pusztításoktól sújtott vidékeken megnőtt a gazdátlan és műveletlenül hagyott földek száma. Megfogyott jobbágyságuktól tehát csak úgy remélhettek több jövedelmet, ha a törekvők és szorgalmasak földhétsége elé nem állítottak korlátokat. E szokás elterjedtségével magyarázható, hogy a XVIII. század előtti erdélyi urbáriumok nem mondják meg a colonusról, hogy az egész-, fél-, vagy negyedtelkes-e, hanem állatai száma arányában sorozzák be a tehetősek (*primae sortis, potiores*), magukat közepesen bírók (*mediocris sortis*) és szegények (*infimae sortis, pauperes*) közé.²

A XVII. századi pusztítások utáni nagy földbőség idején tehát a nyilföldről szerinti fizetésből fokozatosan kifejlődött az igásállatok száma utáni kirovás. Mindkét rendszernek az volt a lényege, hogy „kiki értéke szerint” és tehetségének megfelelően fizessen. A census-fizetés XVII. században elterjedt új kulcsára Középlak

¹ Berkenyesen: „*Item singuli coloni, qui acceperint integrum sortium, quod Nylas vocant, ad festum Sancti Martini tenentur soluere florenum unum. Item pauperes, qui acceperint medium sortium, singuli tenentur soluere denarios quinquaginta.*” Ercsén: „*Item isti coloni ad festum Sancti Martini secundum facultatem eorum, unus tenetur dare fl. 1.*” Km. fasc. 26. Urbaria.

² Makkai i. m. 37—9. l. Az 1713. évi országos összeírás utasítása szerint a pauper az, „kinek nyilas házhelye nincsen”. Tagányi i. m. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1894. 215. l.

1670. évi urbárium a szolgáltatás részletes példát: „Szent Mihály adajat az kinek két Eökre vagjon szokott adnj den. 25, az kinek 4, den. 50, az kinek 6, den. 75, az kinek 8, szokott adnj fl. 1. Ezen fellyül akarmeny leott volnais csak egy forintal tartozott.”¹ Marosfelfalun 1648-ban Szent Márton-adójába minden marhás ember egy-egy forintot, a marhátlan ötven, az özvegy ember pedig 25 pénzt fizetett.²

A nyilföldek után szedett censusról előbb mondottakból látható, hogy ez a sajátosan erdélyinek tetsző fizetési mód gyökeret vert ugyan a gyalui uradalom néhány községében, de teljes érvényre egyedül csak Mákón jutott. Az antiqua sessioval megtartott kapcsolatán kívül lényeges eltérés mutatkozik az egész és fél nyilföld után általában szedni szokott egy forint, illetve ötven dénárnyi összegnél is. Mákón az egész-nyilas ember nyolc dénárt, a félnyilas pedig négy dénárt, Jegenyén három dénárt, Bogártelkén hat dénárt fizetett. A gyaluiak census-terhe tehát a XVI. század végén más uradalmakéhoz képest egészen jelentéktelen volt. Kedvező helyzetük később is megmaradt. Míg a szomszédos hunyadi és zentelki Bánffy-uradalomban és a Kemények kalotaszegi falvaiban „minden egész jobbágy” egy forint censussal tartozott, 1640-ben Nagykapuson és Darócon személyenként nyolc, Gyalun pedig tíz dénárt kellett évente földvámba fizetni. Ezt azonban fejadószerűen a szabadosok kivételével minden embernek meg kellett adnia. A helyi consuetudo tehát az országgyűlésen megállapított összegeket Gyaluban még erősebben módosította, mint azokban a községekben, ahol az 1514-ben megszabott egy forintos census legalább összegszerűen megtalálható, ha lényegében egészen más kulcs szerint rótták is azt le.³

Egész Erdélyben, különösképpen azonban délebbi részein, megtalálható az a Gyaluban is szokásos fizetési mód, hogy a községekre kivetett állandó összegű censust a jobbágyok maguk között felosztották. Így természetesen mindig a lakosság számától függött, hogy mennyi jutott belőle egy ember vállára. Minthogy a kivetés kulcsát adataink világánál nem tisztázhattuk, egyáltalában nem magyarázhatjuk meg, miért fizetett néha egy aránylag kisebb község több censust, mint más népesebb falu. Későbbi kutatásoktól várjuk annak a felderítését is, mi volt az oka a földvám és Szent Márton-adója eltűnésének, illetve átalakulásának. Az előt-

¹ Gr. Wass-levéltár az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában. Irregistrata.

² A görgényi uradalom összeírása. Km. fasc. 26. Urbaria.

³ 23., 25—6. l. Szabó T. A. i. m. Erdélyi Múzeum, 1940. 10. l.

tünk ismeretes forrásokban ugyanis ez az adónem a XVII. század második felében rendkívül megritkult, a XVIII. században pedig nem fordult elő. Gyalui urbáriumaink — sajnos — éppen abból a kritikus időszakból maradtak ránk hiányosan, amikor a jobbágyszolgáltatásban ez a változás bekövetkezhetett.

A gyaluiaknak a census-fizetés terén megismert rendkívül kedvező helyzetét némileg lerontja, hogy a máshol szokásos földvámmon kívül itt háromévenként még egy másik, korábban zsinatadónak, a XVII. században pedig ostoradónak nevezett pénzdót is szedtek. Az 1588. és 1590. évi urbárium adatainak összevetése alapján kétségtelen, hogy a fenti két elnevezéssel ugyanazt a szolgáltatást jelölték.¹ Ez az adó tulajdonképpen két részből állott: a községenként megállapított állandó mennyiségű pénzösszegeből és az egyidejűleg „falujul” beszolgáltatandó egy vágómarhából, a zsinatökörből. Mivel a zsinatadó a földvámnál általában nagyobb összeget tett ki, ez tekintendő a gyalui pénzdózás gerincének. A XVII. század azonban ebben az adózásban is változást hozott. A korábban szokásos állandó összeget a negyvenes évekre legtöbb helyen az állatállomány és egyéb javadalmakhoz igazodó ostoradó váltotta fel. Ezt az átalakulást bizonyára ugyanaz a szemlélet eredményezte, mely a Szent Márton-napi adónál is az igásállatokat tette meg adóalapnak. Minthogy a régi és új rendszer egyidejűleg élt az uradalmakban, úgy látszik, hogy a földesúri érdek döntötte le, melyik faluban mikor tértek át az új adókulesra. Például a hévzamosiak 1643-ban ostoradót „in summa fl. 32 adnak, ha marhaszámok után feljebb nem vihetik.”² Az egerbegyiek és hidegszamosiak azonban továbbra is egy összegben rótták le.

A kivetés régi alapját nem ismerjük, de a különböző változatok arra engednek következtetni, hogy az állatállományon kívül a házhellyel, nyilföldekkel és a lakosok számával is kapcsolatban állhatott, s kisebb-nagyobb mértékben mindenkit terhelt, akinek háza volt. Körösfőn, ostoradóban „... minden nyilas ember den. 30 ad, az kinek penig nyila nincsen, den. 15.” Nagykapuson pedig ostoradóért „minden jobbágy . . . huszonöt-huszonöt pénzzel” tartozott.³ Az állatállomány után igazodó ostoradót sem szedték teljesen egységes kulcs szerint, hanem bő teref engedtek a helyi szokások érvényesülésének. Két ökör után Vistán három dénárt, Nagykapuson és Szászlónán öt, Körösfőn hét, Darócon és Gyalun pedig

¹ 6., 12. l.

² Szabó T. A. i. m. Erdélyi Múzeum. 1940. 8. l.

³ U. o.

tíz dénár járt az ostoradóba, de a vistaiak négy tehén után is csak három dénárt fizettek. Ló után csak Nagykapuson, Körösfőn és Gyalun kellett fizetni darabonként öt, hét, illetve tíz dénárt. Szintén nem volt általános a juhok utáni fizetés. A nagykapusiak azonban húsz juh után öt, a vistaiak pedig huszonöt juh után három dénárt fizettek. Bár, forrásaink szavai szerint, mindenki aszerint fizetett „mint Marhaia vagion“, mégis az ostoradó alá eső tételek között találunk búzát, szalonnát, bort, sőt földet is. Például 1640-ben Darócon „minden eoreg keobeol búzától d. 2. Egy eoreg szalonnától d. 2.“ fizettek. Szászlónán „negy keobeol búzától d. 5. Egy hold szeleoteol d. 2. Egj hold feoldteol d. 2.“, sőt Vistán „40 ven veder bortul, ha maga szeleiben terem, den. 3“ kellett leróni. Akinek marhája nem volt, csak háza — tehát a zsellér — ostoradó címén „füst után“ Nagykapuson 25, Gyaluban pedig tíz pénzt fizetett. Az ostoradó jelentősége a XVII. századi nagy pusztítások következtében egyre jobban csökkent, mert a belőle várható jövedelem fokozatosan összezsugorodott, míg végül a XVIII. század elejére teljesen kiment a szokásból. Összegszerű csökkenésére az 1609. és 1666. évi urbárium adatain kívül csupán Jegenye esetét idézzük, ahol a XVI. századi 25 frt. ostoradó 1640-re éppen felére, 1679-re pedig tíz forintra apadt le.¹

E virágjában komoly jövedelmi forrás eredetét illetőleg adatok hiányában feltevésre vagyunk utalva. Minthogy azonban ilyen adónemre a gyalui vártartományon kívül legmondosabb kutatással sem találtunk adatot, helyi fejlődés eredményének tartható, melyre az uradalom történetéből kell magyarázatot találnunk. Eredeti elnevezéséből arra következtetünk, hogy kialakulása még abban az időben történt, amikor Gyalu az erdélyi püspökségé volt. Benne tehát az erdélyi püspöki birtokok egyik sajátos adóneme szemléltethető, mely a fejedelemség más birtokain ismeretlen volt. Így megmagyarázható lenne hogy az ostoradó a szomszédos kalotaszegi falvakban miért ismeretlen,² s miért nem fizették azokban a mezőségi községekben sem, amelyeket I. Rákóczy György a gyalui várhoz csatolt. Amíg Egerbegy Kassai István ítélőmesternél volt zálogban, ott sem szedték az ostoradót. Minthogy a sólyomtelkiek azért nem fizettek ostoradót, mert a gyalui két malmot ők látták el malomkövel, s a hévszamosiak is, míg fűrészmalmost tartottak, mentesültek alóla, azt kell gondolnunk, hogy eredetileg valami más szol-

¹ 25., 50., 51., 53., 56., 64., 69., 99., 109., 211. l.

² Szabó T. A. i. m. Erdélyi Múzeum, 1940. 8—9. l.

gáltatás megváltása lehetett.¹ Talán a püspöki udvarnak járó élel-
miszer-szolgáltatások — a munera között nem szereplő búza és bor
kilenced — váltsága volt, s nevét a gyűlések, zsinatok alkalmával
felfokozott, rendkívüli követelésektől vehette. Azonban bármi
legyen is a szolgáltatás alapja, az ostoradóban a gyalui vártartó-
mány egyik legsajátosabb adónemét szemlélhetjük.

Összefoglalva a gyalui pénzadózásról s rajta keresztül a cen-
sus erdélyi fizetési módjairól szerzett ismereteinket, megállapít-
hatjuk, hogy a Királyhágón túl éppen úgy, mint az ország más
részein egységes adózásról nem lehet beszélni, mert a helyi hagyó-
mányok különféle változatokat termeltek ki. Ezek között a Gya-
luban divatozó, portához igazodó fizetési mód átmenet a sajáto-
san erdélyinek tekinthető nyilföld után számított census-rend-
szerhez. A gyalui jobbágyság helyzetét, az ostoradó ellenére is, az
erdélyi átlagnál kedvezőbbnek kell tartanunk, mert itt az egész
nyil után, akárcsak Magyarországon az integra sessio után, általá-
nos egy forint adónál kevesebb esett egy lakosra.²

A jobbágybirtokra nehezedő úrbéres terhek másik csoportját
a különféle természetbeni szolgáltatások (munera) tették ki. Ez az
adó Erdélyben is különféle élelmiszerekből és bizonyos gabona
mennyiségből állott. A colonus által földesura konyhájára adandó
„ajándékok“ között itt is megtaláljuk a szokásos tyúkot, tojást,
csirkét, ludat, malacot, vaját, mogyorót, stb. A beszolgáltatandó
élelem mennyisége helységenként változott, de komoly megterhe-
lést ott sem jelentett, ahol az átlagosnál nagyobb volt. E szolgálta-
tás alapja a sessio. Jegenyén 1590. évi adat szerint — legalább
is a tyúkadót — a (házas) zsellérek is fizették, de bizonyára csak
akkor, ha „ekés emberek“ voltak, vagyis ha a határban volt va-
lamijük. Egy paraszt-háztartásra nehezedő élelmiszer-adó álta-
lában évi egy-három kövér tyúk volt, amit két terminuson, kará-
csonykor és Szent Márton-napján kellett az uraság konyhájára
beadni. A XVI. század végén még évi két tyúk beszolgáltatását
írták elő, de az 1609. évi számadáskönyv töredékéből úgy látszik,
hogy a földesúr ezt sem vette mindig teljes egészében igénybe.
Később a munerából befolyó jövedelem annyira jelentéktelenre
apadt, hogy például 1640-ben Darócon már nem is fizették, Szász-
lónán pedig csak „néha (ha kívántatik)“ adtak tojást. Csupán né-
hány községben szedtek a megállapítottnál több tyúkot, ha a feje-

¹ 60., 63., 101—2. l.

² Berlász i. m. 46. l.

delem Gyaluban tartózkodott és a szükség úgy kívánta.¹ A földesúrnak járó „karácsony tyúkjá“-n kívül a XVI. század végén Bácscon, Tiborcon, Bogártelkén, Mákon azoktól, akiknek vetésük volt, a dézsmás számára évente egy-egy „szériu-tyúkot“ is szedtek. Szintén csak ebből a korból van adatunk a csirkéből vett ajándékról. Bácscon és Tiborcon volt szokásban, hogy, ha valakinek három csirkéje volt is, egyet elvettek belőle a földesuraság számára. Mivel azonban attól is csak egyet vettek el, akinek száz volt, komoly terhet ez sem jelentett, sőt alkalmas volt a jobbágyok ösztönzésére, hogy tartsanak több aprómarhát. Hasonlóképpen ítélendő meg az egyedül Kolozsmonostoron szokásban volt ajándék-malac, mert akár kettő, akár több volt valakinek, egyformán egyet vettek el belőle. A lúd-ajándékra szintén csak a Kolozsmonostor környéki falvak XVI. századi urbáriumában találunk adatot, későbbi időből azonban nem. A szomszédos Bánffy-uradalmakban szokásos tojásadás Gyalu tartományban régebben divott, de a Rákóczyak birtoklása idejétől nincs rá adatunk. Vajat és mogyorót csupán az uradalom román falvai, Hév-, és Hidegszamos adtak. Az előbbi azonban az egész falu együttes szolgáltatása volt, s csak a mogyoróból követeltek termés idején minden embertől egy-egy ejtellel.

A gabonajárandóságokat még Nagy Lajos 1351. évi törvénye igyekezett országszerte egységesíteni azzal, hogy a jobbágy minden szemesterményéből és borából kilencedet rendelt földesúrnak. Az ország legkülönbözőbb részeiben végzett részletkutatások egybehangzó bizonyossága szerint azonban a parasztság számára korábban sorsdöntőnek vélt törvény nem ment át az életbe, hanem továbbra is a helyi szokás maradt a gabona-adózás szabályozója.² A gyalui viszonyok azt bizonyítják, hogy a gabona-adózás Erdélyben sem volt a tizeddel egyenlő teher. A korábbi állapotot sértetlenül tükröző XVI. századi urbáriumok szerint ugyanis az uradalom falvaiban egyedül csupán a zabból volt szokás karácsonykor a földesúrnak adni. De ennek mennyisége független volt a mindenkori terméseredményektől, mert a használt közföld nagysága szerint adtak be a nyilas emberek negyed- vagy félköböl karácsony zabját.³ Az idézett 1554. évi urbárium adatai bizonyítják, hogy ez a fizetési mód nem tekinthető csupán a gyaluiak kedvezményének, hanem az egész fejedelemségben általános volt, kivéve a román falvakat. Bonyha környékén akkor a községek általában annyi köböl zabot adtak, ahány forint-

¹ 17., 19., 21., 25., 51., 141., 370. l.

² Berlász i. m. 70. l.

³ 17., 23. l.

ra Márton-napi adójuk rugott. Sőt volt több olyan falu is, melyek minden ilyen kötelezettségüknek egyetlen szekér fa beszállításával tettek eleget.¹ Bár forrásaink e néven egyszer sem említik, bizonyosra vehető, hogy ez a fizetési mód nem más, mint az ország többi részében megfigyelt aconalia-rendszer. Ez abban különbözött a kilencedtől, hogy nem terjedt ki minden szemes-terményre, hanem csak a helyi consuetudo által megszabott fajtákra. Ezekből azonban a meghatározott összeget mindenkinek egyaránt fizetnie kellett, akár volt abban az évben olyan vetése, akár sem.² Feltevésünk mellett szól az 1555. évi csicsói urbáriumnak az az adata, hogy a magyar faluk karácsonykor terményeket, zabot és baromfit szoktak adni, amit akó-nak neveznek.³ A kilencednek Erdélyben az újkorban talán azért sincs semmi nyoma, mert a gabona-adózás már a középkorban sem a kilenced, hanem az akó szerint folyt. A XVII. század folyamán azonban ez a szolgáltatás is — legalább Gyalu tartományában — lassan elmosódott. A gyalui uradalom területén utoljára 1652-ből van, Bácsról és Kajántóról, határozott adat a gabona-adózásra. Ekkor azonban már halódni látszik ez a szolgáltatás. Hihetőleg I. Rákóczy György fejedelemsége idején ment ki a divatból. Az idézett két faluban ugyanis akkor azt vallották, hogy Kassai István, a zálogbirtokos, minden házhely után másfél, illetve egy köből zabot szedett, a fejedelem azonban ezt a kiváltás után többé nem kérte tőlük.⁴ A XVIII. században Gyaluban a régi munera-tételek közül csupán a karácsony-tyúkjá maradt meg. Az urbáriumok expressis verbis meg is mondják, hogy a jobbágyok ezen kívül semmi ajándékkal nem tartoznak.⁵

Összegezve a gyalui jobbágyok természetbeni adóterheit, határozottan állíthatjuk, hogy azok a tradicionális mértéket nem haladták meg, sőt némely tekintetben az országos átlagnak még alatta is maradtak.

A jobbágság szolgálatainak harmadik csoportjával a robottal (servitium) kapcsolatban található a legtöbb általánosítás, félreértés a régebbi irodalomban és köztudatban egyaránt. Minthogy külön erdélyi robotszabályozást a XVI—XVII. századból nem ismerünk, a Gyaluban megfigyelhető állapotokat összehasonlítás végett az 1548. évi 54—58. tc.-ben foglalt robotkötelezettségekhez kény-

¹ Km. fasc. 26. Urbaria.

² Berlász i. m. 59. l.

³ Makkai i. m. 46. l. „Item in feriis Natalis domini possessiones Hungaricales. dabunt fruges, avenam et pullos, quod Ako vocant.”

⁴ 127., 150. l.

⁵ 368., 570., 578. l.

szerülünk mérni.¹ Ezek szerint az artikulusok szerint a telkes jobbágy tavasszal és ősszel, szántáskor, vetéskor hetenként egy napi szénacsinálás, aratás és szőlőmunka idején azonban két-két napi robottal tartozott; bor és élelmiszerszállításra pedig a földesúr parasztjai igáját tetszés szerinti időre és távolságra igénybevehette. A főbbször idézett 1554. évi urbáriumtöredék bizonyossága szerint Erdély egyes vidékein a jobbágyok munkakötelezettsége az 1548. évi artikulusok szabályozásával nagyjában azonos volt. Különbséget szinte csak az a könnyítés jelentett, hogy a fuvarkötelezettség a kuriába viendő évi egy szekér fánál nem több, és a szőlőművelés ritkasága folytán az arra fordítandó munka kevesebb helyen terhelte a jobbágyságot.² Ez az egyezés azonban aligha tulajdonítható az 1548. évi törvénycikkeknek. Hihetőbb, hogy a magyarországi törvényes szabályozás csak követte a consuetudo által kialakított országos gyakorlatot.

Gyalu tartományának Kolozsmonostor körüli részében azonban már a XVI. század végén egészen másként szabták meg a robotot. A szolgálatot nem kötötték bizonyos időtartamhoz, hanem a munkamennyiséget állították oda a robot mértékéül. Az elvégzendő munkát tehát annak a darab földnek a megjelölésével határozták meg, melyet a falu lakói a földesúr számára megművelni tartoztak. Az uraság érdekeinek mindenestre ez a mód volt a legmegfelelőbb. Így ugyanis biztosítva volt az összes gazdasági teendők elvégzése, akár futotta volna a heti robotmennyiségből, akár nem. Bácsról, Kajántóról és Tiburcról 1590-ből azonban olyan adataink vannak, amelyekből arra lehet következtetni, hogy a háborús pusztulás miatt országszerte támadt munkásválság ekkorára Erdélybe is áttért. A kajántaiak és tiburciak „minden fele szolgálatra keotelesek”. Bács lakói pedig az allódiális földek megművelésén kívül „egieb zolgalattrais mindenre tartoznak.”³ A munkás-kéz hiányán igyekeztek segíteni, amikor lehetővé tették, hogy a földesúr a jobbágyát a szükségleteknek megfelelő mértékben vehesse igénybe. Bár a határozatlan robot-előírásra való áttérés időszakából az uradalom urbáriumai szintén nem maradtak fenn, a XVII. század közepére kialakult új gyakorlat azt mutatja, hogy a földesúri érdek csak alig néhány faluban lépett fel a szolgálta-

¹ Milleniumi Magyar Törvénytár. 239—40. l.

² Azokon a helyeken, ahol a censust a nyilfödek szerint szedték — úgy látszik — a kaszálási robot is aszerint volt egy vagy két nap, hogy az illető fél, vagy egész nyilas gazda volt.

³ 17., 19. l. V. ö. Berlász i. m. 73. skl.

tás egyetlen szabályozójaként. A vártartomány legtöbb községében ugyanis a pontosan meg nem határozott munka végeztetésében volt azért bizonyos korlátozás, mérték és rend, amit például Gyaluban a fejedelem-földesúr is elismert és jóváhagyott. A XVII. század második harmadáig ugyanis ugyanarra az emberre csak minden harmadik héten került a robotszolgalat. Az udvarbírák 1640 körül kezdték el a másodhetenkénti szolgálalatot a jobbágy-ságra ráerőszakolni. I. Rákóczy György azonban, ahol a falu megépüléséhez szükségesnek látta, maga rendelte el újból a háromhetenkénti szolgálaltatást. Ez azonban mindig a tavaszi, nyári és őszi mezei munkák főidőszakán kívül volt érvényes.¹ Az ilyen szolgálalat, az ú. n. heti szerjálás, lényege az volt, hogy a robotra kötelezettek három, illetve két csoportra osztották be és egymás után hívták be őket dolgozni. Az egyes csoportokra tehát minden harmadik, illetve második héten esett a szolgálalat. Így a jobbágyok három hétből „ketteit magoknak, edgiket a fejedelemnek“ a munkájára fordították.² Ha heti napszámra számítjuk át az így megjelölt szolgálalatot, a harmadában való servitium egy héten két napot, a felében való pedig hetenként három napi robotot jelentett. A gyaluiak kijelentése szerint náluk a harmadik héten való szolgálalat Kamuti Farkas birtoklásától (1609—1630) kezdődőleg volt szokásos.³

Az 1658—61 közötti népiirtó pusztítások idejére a harmadheti szolgálalatot már másodhetire növelték. A háborúk nyomán fellépő nagy munkáshiányban aztán végleg a földesúr tetszésére bízták, hogy megmaradt embereivel hogyan és mikor végeztette a robotot. Ettől kezdve a gyalui urbáriumokban is általánosak lesznek az ilyen munka meghatározások: „Szolgálattyk az Földes Urok kívánságha szerinti“, vagy „Servitia: valament szolgálattyyák“.⁴

A szolgálaltnak ez a módja valóban egyre súlyosbodó teherként nehezedett a jobbágyosság vállára és adott esetben lehetőséget nyújtott a colonus mérték nélküli igénybevételeire. A gyalui jobbágyok túlságos szolgálaltatására ugyan nincs adatunk, de a szomszédos bánffyhunyadi jószág 1683-ban „a rendkívül való szolgálalat“ és a „sok húzás-vonás“ miatt egészen elpusztult.⁵ Éppen az ilyen következmények szabtak határt a jobbágyosság erején

¹ 57. l. Szabó T. A. i. m. Erdélyi Múzeum, 1940. 20. l. Tholt J. i. m. 31. skl.

² 102. l.

³ 57. l. Tholt J. i. m. 31. l.

⁴ 127., 205. l.

⁵ Szabó T. A. i. m. Erdélyi Múzeum, 1940. 21. l.

felüli kizsákmányolásának. A földesúrnak szintén az volt az érdeke, hogy colonusainak jó és minél több igásbarma legyen, mert csak úgy tudta a robotot is jól és hamar végezni. A nagy pusztítások és állandó bizonytalanság idején pedig visszatérő pontja a gazdasági utasításoknak, hogy jól bánjanak a jobbágyokkal. Különben könnyen elszöktek és munkáskéz híján a birtok parlagon, az erőszakoskodó földesúr pedig jövedelem nélkül maradt. A XVII. század végéről a jobbágyok védelmére, adózásban, porciózásban való segítésére vonatkozó adatok arra figyelmeztetnek, hogy néhány maga számára is robotoltató udvarbíró visszaéléséből még nem lehet általánosítani.¹ Az 1658—1720 közötti nehéz időkben, amikor háború, éhség és pestis pusztította a lakosságot, a földesúr és jobbágya annyira egymásra voltak utalva, hogy a XVIII. század negyvenes éveitől valóban több helyen tapasztalható keményebb szolgáltatás akkor mindkét fél teljes anyagi romlását idézte volna elő. Igazságtalan megterhelhetés inkább az örökös jobbágyokat sújtotta a román bevándorlás és belső migráció által módfelett megnövekedett zsellér-reteg helyben marasztása végett lábrakapott sok kedvezés folytán. A robotoló jobbágyot ugyanis a földesúri szolgálaton kívül az állami adók is terhelték. A colonicális sessióra ültetett zsellér ellenben urának kevesebbet szolgált, az államnak pedig egyáltalában nem adózott. Így aztán a kettős szolgálat által leszegényített jobbágy számára nem maradt más választás, mint elszökni és új uránál már zselléreként szolgálni.²

Éppen ezt a régi jobbágyság nagymértékű proletárizálódását eredményező abusust igyekezett az 1714-ben megalkotott robot-szabályozás megszüntetni. Minthogy ezt a szabályzatot 1742-ben és 1747-ben a legfelsőbb helyen újból megerősítették és Mária Terézia hosszú uralma alatt végig érvényben maradt, benne találhatjuk meg azt a normát, amihez a gyalui helyzet hozzámérhető.³

„A jobbágyok és zsellérek szolgáltatásának modgyáról“ szóló artikulus szerint a jobbágy hetenként négy napi gyalog-, vagy három napi igásrobottal, a zsellér pedig heti három napi szolgálattal tartozik urának. Ennek az országos rendezésnek a hatása azonban a gyalui uradalom robotviszonyain a XVIII. század első felében nem vehető észre. Itt „az Jobbágyoknak nincs certissime determinált szolgálattyok, hanem az időhöz és az alkalmatossághoz

¹ Ilyen visszaélések Gyaluban: 80—5., 272—5. l.

² Berlász i. m. Századok, 1941. 267—9., 350. l.

³ Kiadatlan szövegét közli Berlász i. m. 269. l.

képezt hol extensus, hol kevésbét szolgálni szoktak (noha régenten 5—3 napi szolgálat volt praxisban)¹. A zsellérek is „az eo Selléri állapott yokhoz képest“, később általában hetente két-két napot tartoztak rendelkezés szerint, marhával vagy anélkül szolgálni, „és ha néha urgente necessitate többet szolgálnak, máskor impu-táltatik“.² Hiába volt tehát az 1714. évi szabályozás, mely pedig — mint az előzőkből kiderült — a korábbi élő gyakorlathoz igazodott, a robot szabályozója nem a törvény, de a XVII. századdal ellentétben nem is a consuetudo, hanem kizárólag a földesúr gazdasági érdeke lett. Ott, ahol ez megkívánta, nem ugyan az 1714. évi törvény hatására, mint inkább a helyi hagyományokhoz visszanyarodva, egy-egy község robotmennységét maga a földesúr határozta meg pontosan. Vistának Bánffy György engedélyezett heti három, illetve a zselléreknek kétnapi szolgálatot. Ebben a korban a robot egyedüli szabályozója valóban a földesúr jóindulata volt. Bánffy György halála után a tisztek a vistaiakat is ismét „többre erőltetik“, a korábban szintén háromnapos szolgálatot teljesítő sólyomtelkieket pedig „valamint kívántatik csak hajtják.“³

A törvényes szabályozás egységesítő hatása talán egyedül a zsellérek szolgálatának alakulásán észlelhető. Például 1721-ben Gyaluban „szabott rend sem jobbágyok, sem sellérek iránt nincsen, nem is volt“, az 1727. évi urbáriumba azonban már azt jegyezték fel, hogy „az sellérek pedig mind inkább két napot szolgálnak.“ 1737-ben „az jobbágyoknak nincsen determinált szolgálatt yoknak rendi“, de „az Sellereknek determinált szolgálatt yok vagy on és minden héten két-két napot szolgálnak.“ A zsellérek Jegenyén még 1727-ben is „ha egy hetet szolgáltak, négy hétig nem szolgáltak.“⁴ A zsellérekkel ellentétben a jobbágyok szolgálata — ha egyáltalán változott, — a határozatlanság terjedésével mindinkább csak romlott. Az egész uradalomban legkedvezőbb körülmények között élő körösfőiek 1721-ben még mindig a régi módon szolgáltak. „A marhás jobbágyok Czimborával szolgáltanak Szent Mihály Napig, amikor a Méltóságos Gróf Ur arra rendeltetett Tisztei kívánták; Szent Mihály nap után pedig egy hétig ha az Úr Szolgálatt yában voltanak más heten magoknak szolgáltanak.“ Hat év mulva szolgálatuk még változatlan, de 1737-ben már ezt jegyzi fel az összeírók: „Eleitől fogva itt két-két napot

¹ 295., 375. l.

² 375. l. Az uradalom 1740. évi urbáriumában. Bánffy nemz. lvt. fasc. 55. No. 11.

³ Az uradalom 1721. évi urbáriumában. Bánffy nemz. lvt. fasc. 55. No. 8. 277., 308., 367. l.

szoktanak volt szolgálni és ökörrrel cimborában szoktanak volt járni, de egyidőtől fogva nincsen bizonyos rendi a szolgálattoknak, hanem míg a dolog végre nem ment, addig itt (t. i. Gyaluban) laktak.“ 1740-ben „valamíg a dolgot végzik, minden ember maga erején szánt, igen ritkán (hanem ha kevés dolog vagy) engedik, hogy cimborában fogjanak. A jobbágyoknak szakaszott szolgálattjok három-három nap edgj héten, és ha szorgos dolog idején többet szolgálnak, másszor pótolják és nyugodni engedik.“¹ A robot-teher állandó növekedése ellenére sem lehet azért mondani, hogy a parasztság rövidlátó kizsákmányolásnak volt odavetve. Az 1727-ben „majd mindennap“ szolgáló hévzsamosiak robotjában is volt észszerű mérték: „pro qualitate exposcentis oeconomiae dolgoznak. Mindazonáltal úgy, hogy magoknak az idő felét megnyerhessék és impendálhassák.“ A százlónaiak a robot általános súlyosbodása idején mentesültek az allódiális munkától. 1737-től kezdve „az Kolosvári Ház oeconomiáját viszik véghez“, ami mindenesetre sokkal kisebb terhet jelentett korábbi határozatlan szolgálatuknál.²

Egészen külön kell megemlékeznünk a gyalui havasokban pásztorkodó zsellérek szolgáltatásának módjáról. Az ő életük alapja az állatállomány, tehát adózásuk is ezen nyugszik. Részint az állatok száma szerint bizonyos összeggel, részint pedig ajándékállattal tartoztak. Idők folyamán azonban az uradalom rászorította őket a földművelésre azért, hogy munkaerejüket a völgyben lévő allódiumokon igénybe vette. 1727-ben a szokásos faedényesináláson, tőkefa faragáson kívül évente egy-egy heti kaszálással és aratással tartoztak. 1737-re ehhez még egy heti szolgálat járult, amit az udvarhoz szükséges épületfa leszállításával töltöttek. 1740-ben az egerbegyi havasokon élő topányok és abrudányok nyaranta már három heti gazdasági munkával tartoztak. A völgyekben megismerkedve a mezőgazdasággal, lassan ők is irtogatni s a tisztásokon szántogatni kezdtek. 1737-ben már dézsmát is adtak terményeikből. Szolgálatuk, bár idők folyamán sokat közeledett a völgyben lakókéhoz, mégis könnyebb maradt mindíg, mert külön-

¹ 376. l. Az uradalom 1721. és 1740. évi urbáriumában. A cimborában való robotolás lényege — az 1740. évi urbárium szerint — az, „hogy két hat-hat ökrös ember fogott edgy ekében három-három ökröt és azzal szántott az Uraknak, a míg a munkát végezték, ugyan azon két jobbágynak maradván itthon három-három ökrök, az idő alatt magok számára is szántottak itthon.“ Erre az előnyös robotolási módra Darócon 1640-től van adatunk (51. l.), az 1670. évi urbárium pedig már az egész uradalomban elterjednek mutatja. (192. l.)

² 343., 370., 400. l.

leges helyzetükből eredő szolgáltatásaik (faedény-csinálás, malomkővágás, halászás, vadászás),¹ alkották robotjuk törzsét.¹

Végigtekintve a gyalui uradalom robot-szolgáltatásainak alakulásán, megállapíthatjuk, hogy az valóban állandóan növekedett és a jobbágyságra minden kötelezettsége között legjelentősebb teherként nehezedett. Ennek ellenére ez a romlás 1740-ig nem volt olyan mértékű, hogy a robot a parasztság életét lehetetlenné tévő béklyónak volna minősíthető. A XVIII. században, amikor a consuetudo a földesuraságot a robot meghatározásánál a korábbinál általában kevésbé kötötte, fokozottabb jelentőséget nyert az úr belátása és embersége. Gyaluban nyomát sem találjuk olyan excessusoknak, amilyenekről Bécsben az udvari tanácsban időnként annyi szó esett. A gyalui állapotot azonban nem tarthatjuk egyedülálló kivételnek. Arra kell gondolnunk, hogy itt talán azért dívott az enyhébb szolgáltatás, mert a lakosság nem cserélődött annyira ki, mint más vidékeken. A későbbi kutatás hivatott ugyanis megállapítani, hogy az Erdélyben tapasztalható és magyarországi viszonyokhoz mérve sokszor kíméletlen bánásmód mennyiben volt az új román jobbágyság életformájához igazodó kényszerűség.

A jobbágybirtok és a reánehezhető kötelezettségek vizsgálata után önkénytelenül jelentkezik a kérdés: hogyan viszonylott ezekhez a terhekhez a parasztbirtok hozama. Vagyis mi maradt meg a föld művelőjének saját szükségletei fedezésére, miután a földesurával és az állammal szemben kötelezettségeinek eleget tett. Anyagunk előbb vázolt hiányosságai folytán — sajnos — sem a gyalui jobbágybirtok átlagos hozamára, sem pedig az egykorú árakra vonatkozólag nem rendelkezünk megfelelő adatokkal. Gazdasági levelezés és számadások hiányában csupán a hivatalos árszabályozásokban szereplő iparcikkek árából következtethetünk arra, hogy mekkora terhet jelenthettek egy-egy jobbágygazdaságra az úrbéres terhek. Nem ellenőrizhettük ugyan, hogy a hivatalos kimutatások árait a kereskedelmi életben tényleg megtartották-e, tájékoztatásra azonban a limitációk így is felhasználhatók. Ha ugyanis azt találjuk, hogy 1609-ben egy heveder 15 dénárba, egy papucs egy forint húsz dénárba, egy meszelő ecset 40 dénárba került, az évi 30 dénáros censust, vagy akár az egy forintos ostoradót és a félvéka zabot nem minősíthetjük akkora tehernek, minek egy jobbágygazdaság nem tudott volna nagyobb megerőltetés nélkül eleget tenni.²

¹ 350., 400., 406. l.

² V. ö. 435. l. A hivatalos árszabályozások, sajnos, csak az ipari cikkekre

Bár a paraszt-, és allódiális-gazdaságok jövedelmezőségének pontosabb megállapításához még piactanulmányok szükségesek, az urbáriumoknak a jobbágyok vagyoni viszonyaira vonatkozó adataiból arra következtethetni, hogy béke-időben a gyalui uradalom parasztjainak módjuk nyílt bizonyos vagyონka gyűjtésére. Ha a tehetőség mértékéül, az erdélyi census-rendszerhez hasonlóan, mi is az igásállományt tesszük meg, azt mondhatjuk, hogy az uradalom lakóinak elég széles rétege meglehetősen jó sorsban élt. Legalább két ökre volt ugyanis majdnem minden gazdának, de sokkal gyakoribb köztük a 4—6—8 ökrös jobbágy, sőt nem ritkán — szinte minden faluban egy-kettő — előfordulnak ennél módosabbak is. Ha nem csupán az ökrök számát nézzük, hanem a lakosok többi szarvasmarhájára (tehén, tinó, üsző) szintén tekintettel vagyunk, általában tíz, de gyakran 20—25 szarvasjószágot találunk egy-egy gazda istállójában. A magyar parasztok állatállományát — a disznón kívül — szinte kizárólag szarvasmarha alkotta. Lovat igavonásra csak kivételes esetben tartottak, a Kalotaszegre ma annyira jellemzőnek tartott bivaly tenyésztéséről pedig egészen a XVIII. század második feléig egyetlen egy adatunk sincs. Juh-tartással a magyar jobbágyok a XVII. században alig foglalkoztak, később is csak egyes falvakban barátkoztak meg vele. Annál bővebben szerepelnek az összeírásokban juhval, kecskével, sőt disznóval a román községek lakói. Tipikus kisállat-tenyésztőkre jellemző módon majdnem minden román gazdának volt egy lova, melyen a kost hordotta, vagy pedig közlekedett a falu és a havason legelő állatai között. Annyi tehát eddigi adatainkból megállapítható, hogy a XVII. századi békés évtizedekben a gyalui uradalom népe elég kedvező körülmények között élt.¹

A földesúr és jobbágy viszonyának anyagi, gazdasági oldalai után tulajdonképpen a két fél egyéb kapcsolatai felől is szólni kellene. A régi magyar életre annyira jellemző patriarhalisan személyes kapcsolatok feltárása nélkül ugyanis nem adható teljes kép úr és paraszt sokszínű és sokrétű viszonyáról. Lehetne kutatni a falusi életnek azokat a részleteit, ahol a parasztközség hagyományai, nem pedig a földesúri hatalom voltak a döntők, hogy megismerjük a jobbágyságnak kétségtelenül egyre inkább szűkülő keretek között megnyilvánuló önálló életét. Gondolunk itt például a helyi igazságszolgáltatásra, bírságrendszerekre. A kolozsmonos-

terjedtek ki, a gazdasági termények ára felől azonban nem nyújtanak felvilágosítást. EOE. VI. 152—57. l.

¹ Az I. Rákóczy György alatti vagyonosodásra nézve l. Szalárdi Siralmas Krónikáját. Pest, 1855. 246. l. (Újabb Nemzeti Könyvtár).

toriak és kajántóiak érdekes fellebbezési rendszere, vagy a szőlő vásárlásnak a szászfenesiek között dívó különleges szabályai, s a más téren is megfigyelhető sok helyi változat arról tanuskodik, hogy a jobbágyok életének voltak a földesúri beavatkozástól mentesen maradt részei.¹ A földesúr és jobbágy kapcsolata természetesen nem tekinthető rideg és személytelen gazdasági összeköttetésnek, mely csupán a szolgáltatásra és szolgálatra korlátozódott. Szálai át- és átszőtték az egész életet. A földesúri hatalom tanította meg a jobbágyokat az előre való kalkulálásra, tervszerűbb gazdálkodásra, készleteik beosztására. Fokozott mértékben megfigyelhető ez a román jövevények esetében, akikből — sokszor kedvük ellenére — a magyar birtokosok, vagy officialisaik faragtak földművelőket. A jó földesúr valóban patronusa volt embereinek, s érdekein kívül a nemzedékekre visszanyúló kapcsolat hagyományos szálai is kötelezték jobbágyai védelmére. Nehéz időkben ezért húzódtott annyi szabad egy-egy patronus védőszárnya alá. A földesúr gondja volt a falu életében az igazságnak és jognak érvényt szerezni. A verekedő vagy alaptalanul panaszkozó éppen úgy elnyerte büntetését, mint a házasságtörő vagy paráználkodó. Az árván maradt jobbágyfiak felneveltetését, örökségük megőrzését szintén a földesúr biztosította. Nehéz időkben, hogy emberei végképpen el ne pusztuljanak, kifizettette adójukat. Éhínségkor gabonával segítette őket. Természetes, hogy mindezeket a földesúr nem pusztán emberbarátságból tette, hanem mert saját érdeke is így kívánta. Mindez azonban nem változtat a tényen, hogy a jobbágy maga felett érezhetett egy erőt, melynek védelmezésére és irányítására, éppen azért mert érdekeik bizonyos síkon azonosak voltak, mindig számíthatott. Az úr és paraszt közötti viszony személyes jellegére Erdélyben különösen sok adat található, mert az itteni szerényebb körülmények között még a nagyobb birtokosok sem álltak annyira elérhetetlen távolságban embereiktől, mint a magyarországi absens földesurak.

A fentiekben igyekeztünk a gyalui uradalom viszonyainak ismertetésén keresztül az erdélyi mezőgazdaság múltjának néhány kérdésére választ találni. Egész sor felmerült kérdést kellett előmunkálatok hiányában felelet nélkül hagynunk. Az eredmények azonban mégis támpontot nyújtanak az ország más részein megismert helyzettel való összevetésre. Ebből az összehasonlításból nagy vonalakban jól látszik, hogy az erdélyi mezőgazdaság fej-

¹ 15., 18. l. Gyfhrv. L. R. II. 444., XVIII. 155—4., XXVI. 597—600. Km. Cottus Colos A, 56, S, 94.

lődése — néhány helyi sajátágtól eltekintve — teljesen a magyarországihoz igazodik. Azonos a nagybirtok termelési rendszere, adminisztrációja. Az úrbéres szolgálatok nagyjából megfelelnek a magyarországiaknak. Nem lehet tehát a XVIII. század előtt arról beszélni, hogy az erdélyi mezőgazdaság elmaradt volna a magyarországitól. Színvonal különbség akkor még nem állapítható meg, mert a XVIII. század dereka előtt nem csupán Magyarországon, ahol a török uralom visszavetette a fejlődést, hanem az egész Habsburg-Birodalomban a régi hagyományos módon folyt a termelés. A törés csak a század második felében következett be, amikor Magyarországon rendezték az úrbérei kérdést, felvilágosodott reformokat honosítottak meg. Erdélyben mindez nem következett be. De talán ekkor még nem is kerülhetett volna sor rá. A XVII. század második felétől kezdve bezúduló kárpátokontúli újabb román tömegek ugyanis végzetesen megváltoztatták Erdély gazdasági életének, s legelsősorban mezőgazdaságának szerkezetét. A hegylakó pásztorból ügyvel-bajjal földművelővé faragott új román népesség nem csak gazdasági ismeretek hiányában nem tudta fenntartani a termelés korábbi szintjét, hanem nagymértékű továbbvándorlásával még a földműveléshez szükséges állandóságot sem biztosította. Ez az új lakosság húzta le Erdély mezőgazdaságát a XVIII. század folyamán a magyar fejlődés útjáról. A román jövevények nyomába azonban nem csak a szegénység lépett, hanem nomadizáló életformájuk szükségszerűen magával hozta a jobbágy és földesúr kapcsolataiban azokat a változásokat, melyek aztán az erdélyi és magyarországi jobbágy-viszonyokat mindjobban elválasztották egymástól. A szinte évente továbbszökő román jobbágy és ura között általában rikábban fejlődhetett ki érzelmi kapcsolat. Szolgálatra szorítása, fegyelmezése is más, jóval szigorúbb eljárást kívánt, mint a magyar jobbágyé. Így terjedt azután el a keserű tapasztalatok alapján a jobbágyokkal való kemény bánásmód, mely valóban sok visszaélésre is alkalmat adott.

A gyalui vártartomány, minthogy magyar lakossága nem vészelt el annyira, hogy falvaiban az új román életforma urrá lehetett volna, nem alkalmas ennek a változásnak a tanulmányozására. Bőven található azonban olyan uradalom, ahol a későbbi kutatás pontosan és részleteiben is lemérheti, mit jelentett ez az újkori nagy népesség-csere Erdély mezőgazdasága és egész gazdasági élete számára. Ezekről a kutatásoktól várható, hogy feltárulnak előttünk a más síkokon jelentkező problémák rejtett gazdasági rugói és megismerjük végre az erdélyi történelem gazdasági alapjait.

III.

Az urbáriumok azonban a gazdaságtörténet mellett a hely-, település-, és népesedéstörténetnek szintén elsőrangú forrásai. Rajtuk keresztül ugyanis betekintés nyerhető a községek társadalmi és nemzetiségi szerkezetébe, megismerhetők azok a gazdasági erőik, melyeknek hatása esetleg népi síkon jelentkezik. Adataik megbízhatóság tekintetében felülmulják az országos, sőt a megyei adóösszeírásokat is. Országos adóösszeírás esetében ugyanis a megyének és földesúrnak egyaránt az volt az érdeke, hogy minél kevesebb jobbágyuk kerüljön rovás alá, mert különben azok gazdasági erejét ők kevésbé vehették volna igénybe. Gyakori eset tehát, hogy a helyi viszonyokkal nem ismerős összeíró előtt a falusbírák, a megye és földesúr hallgatólagos beleegyezésével, a valóságnál kevesebb embert, állatot vallottak be. A megyével szemben már nehezebb volt valamit eltitkolni, de szinte teljesen lehetetlen volt az elhallgatás az embereit személyesen ismerő földesúr, illetve a faluban élő officialisok előtt. A leg-hitelesebb képet tehát egy faluról és társadalmáról mindig az urbáriumokból nyerhetjük.

Az alábbiakban a sok közül csupán néhány olyan település-, és népiségtörténeti kérdéste kívánjuk a figyelmet felhívni, melyeknek megoldásához az urbáriumok vizsgálata által juthatunk közelebb. A gyalui összeírás-anyag teljes értékelését azonban — mint már jeleztük — szélesebb keretek között mozgó önálló tanulmányban óhajtjuk elvégezni.

Ha a gyalui vártartományt nem mint gazdasági üzemet vizsgáljuk, az első kérdés, amire az érdeklődő választ kíván kapni: hogyan alakult a lakosság sorsa, milyenek voltak a falvak nemzetiségi viszonyai.

A középkor századaiból csak szórványos adataink vannak a falvak lakóinak nemzetiségére. Az uradalom településeinek első rétegét a tatárjárás vihara annyira megtépázta, hogy földesura, az erdélyi püspök, kénytelen volt a hiányok pótlására 1246 után új telepéseket — köztük szászokat is — hozni. Ekkor kapott Lóna és Fenes német lakókat. A lónai szász népsziget azonban különösen kicsi lehetett és a németek a faluban már kezdetben sem lakhattak egyedül. Fenessel ellentétben ugyanis neve mellett — legalább az ismeretes adatok szerint — a középkorban egyszer

sem fordult elő a „szász“ jelző.¹ Ugyanekkor, vagy valamivel később kerültek szászok Kolozsmonostorra. Néhány XV. századi személyneven kívül abból következtetünk erre, hogy Nagy Lajos 1356. évi privilegiuma szerint az itteni egyháznak, hospeseinek és jobbágyainak mindig a kolozsváriakéval azonos kiváltságai voltak, pereikben a kolozsvári tanácshoz fellebbezhettek.² A kishamosmenti, minden oldalról körülzárt kicsi szász népszigetre még fokozottabban hatottak a magyar környezet oldó és áthasonító erői, mint a Kolozsvár falain belül élő, módos németségre. Pedig éppen ennek a városnak multja szolgáltat kitűnő példát arra, hogy a táj miként emészti meg a közibe ékelődött más nemzetiségű elemeket. A kolozsvári polgárság és a környék nemesiségének rokoni kapcsolatai, de még inkább a magyar faluk emelkedni vágyó elemeit hozó sűrű rajok a XV. század közepére a szászsággal legalábbis egyenrangú tényezővé tették a tatárjárás után majorizált magyar lakosságot; a következő másfélszázad alatt pedig magyar jellegűvé alakították át a várost.³ Az asszimiláció a földesúri hatalom alatt jobbágysorban élő szászok körében kétségtelenül jóval hamarabb és gyökeresebben mehetett végbe, mint az Kolozsvárt megfigyelhető. A kolozsvári németség még kapott népi felfrissítést idegenből, de ugyan honnan várhatott volna segítséget e két falucska népe? Körülzártasága teljes volt, s ezen nem változtatott semmit az a tény, hogy Kolozsvárt szintén laktak szászok. Minthogy városból falura sohasem áramlott át a lakosság, ha e szigetek népesebbek lettek volna, a szomszédságtól akkor is csak a kolozsvári szászság remélhetett segítséget. Egyetlen kolozsvári szász polgárról sem tétélezhető fel ugyanis, hogy kiváltságairól lemondva, elment volna jobbágnak az erdélyi püspök földesurasága alá. Különben is a rendi társadalom szemléletében a paraszti életforma jóval közelebb állott a nemesihez, mint a polgárihoz. Ezeket a társadalmi válaszfalakat pedig akkor még a népi nacionalizmus nem segítette átlépni. A szászságot népi-sége megőrzésében annyira segítő önálló egyházi szervezet sem védte a lónaikat és fenesieket, mert sohasem tartoztak semmiféle formában valamelyik szász dékánshoz.⁴ Így aztán a teljesen

¹ Jakab i. m. I. 20. l. Csánki i. m. V. 374. l.

² Csánki i. m. V. 309. l.

³ Mindezekre részletesen Makkai L.: Társadalom és nemzetiség a középkori Kolozsváron. (Kolozsvári Szemle, 1945. 193., 199. l.)

⁴ Müller G.: Das Deutschtum und die sekundäre Siedlungen in Siebenbürgen. (Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, 1929. 160—208. l.)

magára hagyott két község szász jobbágysága a XVI. századra felszívódott a környező magyarságba. Egykori nemzetiségüket az újkorban már csak néhány némethangzású családnév hirdette. Az egész erdélyi települési rendet alapjában megingató XVII. századi pusztítássorozat már mint kálvinista magyarokat sújtotta őket is.

Az uradalom magyar tömbjét az újkorban csak egyetlen idegen nép: a román bontotta meg. Eredetileg is román ülésnek számító falu négy volt a vártartományban: Egerbegy, Héví-, Hidegszamos és Solyomtelke. Bár az első három községre csak 1448 óta maradtak okleveles adatok, csírájuknak valószínűleg azok a szállások tekinthetők, melyeket a Gyalu feletti havasokban a XIV. század végén említenek először. A havas lábánál fekvő három falunál csak kevéssel korábban települt meg az uradalom közepén álló Solyomtelke. Forrásaink 1425 óta emlegetik.¹

A lealkonyodó XVI. század tehát a völgyekben keveretlenül magyar, a dombos és hegyes részekben pedig vegyítetlen román településeket talált egymás mellett. Közölt forrásaink világos bizonyosságai, hogy ebben az időben éppenúgy, mint még később is sokáig a gyalui vártartományban a települési területek határának elmosódásáról és ezt követőleg a két nemzetiség keveredéséről semmiféle formában sem lehet beszélni. A XV. századtól kezdve északról Solyomtelke irányából s délről a havasok felől érkeztek ugyan román jövevények, de ezek csak az uradalom eredetileg benépesítetlen peremén kialakuló román falusorig jutottak el. A védelmet nem nyújtó, de termékeny magyar településterület, mely a későbbi zavaros időkben az itteni falvak pusztulását megkönnyítette, a középkor békés időszakában a lakosság szaporodására olyan lehetőséget adott, amellyel a hegyvidék nem versenyezhetett. Bár az uradalom román falvainak XVI. századvégi lélekszámára nincsenek adataink, szolnokdobokai és biharmegyei analógiák alapján feltehető, hogy a hegyvidéki pásztortelegek a völgyek magyar községeihez viszonyítva gyérnépességűek voltak.

¹ Csánki i. m. V. 360., 401. l. Balázs i. m. 42. l. Mivel a kolozsmonostori apátság birtokainak 1263. febr. 19-ére keltezett összeírása a XIV. század második vagy a XV. század első felében készült hamisítvány, a benne foglaltak csak erre a korra vonatkoztathatók. Solyomtelke tehát nem keletkezhetett a XIII. században, s a hamisítás idején Héví-, és Hidegszamos helyén még csak pásztorszállások voltak. V. ö. Szentpétery I.: Az Arpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bpest, 1925. I. 406—7. l.

A Kolozsmonostorhoz tartozó falvak adataiból látható, hogy amíg a középkori fejlődés vonalát a háborús pusztítások meg nem törték, a magyar községek olyan népesek voltak, mint az azután elkövetkező százötven esztendőben sohasem. A román és magyar települések között később is mutatkozó népesség-különbségnek tehát a magyarság javára korábban fokozottabb mértékben kellett lenniük.¹

A meglehetősen töredékes XVI. századi adatok nyújtanak alapot egyrészt a középkori népsűrűség meghatározásához, másrészt pedig a későbbi pusztítások leméréséhez. Kolozsvár gyors magyarosodása is érthetővé válik e források tükrében. A várost ugyanis minden oldalról életerős magyar falvak egyre szaporodó népessége ölelte körül láthatatlan gyűrűként. Ha nem is a mezőváros számba menő Kolozsmonostor, hanem a jóval jelentéktelenebb Bács, Kajántó, vagy az azóta végleg elpusztult Tiborc népesedési viszonyainak alakulását figyeljük, teljes mélységében feltárul előttünk az a hatalmas szakadék, melybe a vártartomány népe a századfordulón egyszerűen belezuhant.²

Bácsen 1590-ben 104 jobbágyot és két zsellért, Kajántón 153 colonust, a kicsiny Tiborcra pedig 42 családot írtak össze. A következő években elszenvedett vérvesztés azonban a lakosságot annyira megapasztotta, hogy még Bethlen és a Rákóczyak „aranykora” végén, 1652-ben is, Bácsen csak 29-re, Kajántón 31-re, Tiborcra pedig 15-ra gyarapodott a jobbágyesaládok száma. Bár az uradalom gyalui részéből XVI. századi névsoraink nem maradtak, az 1609. évi összeírás elképzelést nyújt a háború és pestis bő araiásáról. Gyalu többszörös ostroma alatt elsősorban a Szamos-völgy falvai pusztultak el. Az uradalom székhelyén 1609-ben csak hét ökrös-, tizenegy gyalogszeres jobbágy és hét özvegy asszony élt. Fenesen 25 volt az özvegyasszonyok száma, az ökrös jobbágyoké 17, a gyalogosoké pedig 54. A magyar települések lakossága tehát korábbi állagának kicsi töredékére zsugorodott össze, és anyagiakban is megszegényedett. Az erdők közé épült román falvak felett azonban ez a pusztító vihar szinte nyomtalanul vonult keresztül. 1609-ben Hévszamoson 19 embernek volt lova, 16 gyalog

¹ Makkai L.: Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején. Kolozsvár, 1942. 36—149. l. Jakó Zs.: Bihar megye a török pusztulás előtt (Település- és Népiségtörténeti Értekezések 5.) Bpest, 1940. 187. l.

² Az egykorú elbeszélő forrásoknak a Szamos-vidék pusztulására vonatkozó részeit közli Makkai i. m. 7—17. l.

szolgált s nyolc pedig özvegyszerben. Egerbegyén kilenc lovas, 18 gyalogszeres és hat özvegy élt. Ezeket az adatokat a későbbi összeírásokkal egybevetve, kétségtelenül megállapítható, hogy a magyar falvak százados fejlődését a Basta-féle pusztítások derékbatörték. Megtizedelt lakosságuk a XVII. századnak csak a közepén kezdett éledni; akkor tehát, amikor fejük felett már ott volt az újabb csapás-sorozat, 1638-ban Kolozsmonostor 76 házhelyéből 40 volt pusztia és egész utcásorok állottak lakatlanul. Bogártelkén 52 sessio közül 44-nek még mindig nem került gazdája. Ezzel szemben a román falvak népe egyenletesen gyarapodhatott, várva az időt, amikor rajait lebocsáthatja az elnéptelenedett völgyek megszállására.¹

A Gyalu környéki magyarságot ért pusztulással kapcsolatban felvetődhetik a kérdés, hogy a mai lakosság mennyiben tekinthető a régi leszármazottjának, s vajjon e pusztító fergetegek után az életbenmaradtak vállalták-e az újrakezdést vagy pedig feldúlt otthonukból elvándoroltak máshová szerencsét próbálni. A különböző korú urbáriumok névsorainak összevetéséből az derül ki, hogy a megfogyott XVII. századi népesség majdnem teljes egészében a középkori lakosság vérszerinti utódja. Nagyobb kicserélődés csupán az erősen elpusztult Gyalun és Kolozsmonostoron észlelhető. Azonban mindkettő mezőváros volt, vonzotta magához a lakosságot, s a falvakat jellemző állandóság itt kevésbé érvényesülhetett. Bogártelke 1590. és 1638. évi urbáriumainak összehasonlításából kétségtelenül kiderül, hogy azok, akiket a későbbi névsorokban nem találunk meg, nem vándoroltak el, hanem a nehéz időknek estek áldozatul. A családok egyrésze elpusztult, de ha három-négy familia elkerülte atyjafiai végzetét, vállalta az újrakezdés minden nehézségét és igyekezett faluját megtölteni gyermekeivel. Bogártelkén a Fekete családból maradtak meg többben, mert 1638-ban a lakosok jórésze erre a névre hallgatott. Tiborcon pedig majdnem mindenkit Gellértnek hívtak. Mivel a gazdátlaná vált jobbágyörökségek a rokonság között adás-vevés tárgyát képezték, sok esetben az lett az újjáépítés akadályja, hogy a pusztia telkeket a jobbágyok birtokaikhoz csatolták, s így nem volt hová ültetni a jövevényeket. Minthogy a falvak egész határát most már a régi lakoságnak csak kis töredéke használta, a megmaradt jobbágyok kedvező anyagi viszonyok közé kerültek. Például a Darócon lakó Gáspár Boldizsártól 1609-ben csak gyalog-

¹ 5—31., 39—42., 124—30., 425—30. l.

szeres robot telt ki, 1640-ben azonban már egyebek mellett húsz szarvasmarhája volt.¹

A szerte kóborló új román és rutén jövevényeket erdélyszerte Bethlen Gábor uralma végétől igyekeztek állandó letelepülésre szorítva hasznosítani. Valószínűleg a Kamutiak is tettek arra kísérletet, hogy a régi népesség soraiban támadt réseket jövevényekkel tömjék be, de — amint az a fentebbi összevetésből már kiderült — minden maradandó eredmény nélkül. Pontosán nem állapítható meg, mi volt az oka, hogy a gyalui vártartomány újraépítésénél figyelemre méltó mennyiségben nem alkalmaztak jövevény telepeseket. Mi több okát látjuk ennek a ténynek. Egyik az lehetett, hogy a Kamutiaknak, mint zálogos birtokosoknak nem fűződött különösebb érdekük a tartomány benépesítéséhez. Pontosabban: a nagy emberhiány idején a jobbágságra álló jövevényeket érthető módon elsősorban saját ősi birtokaikra ültették, s csak másodsorban szállították zálogos jószágaikra. Mivel ugyanis az elnéptelenedés általános volt, egy birtokos sem kezeshetett magának jobbágyul annyi jövevényt, hogy abból ősi jószágainak megépítése mellett bőségesebben jutott volna a fejedelem által bármikor visszaváltható fiscalis zálogos jószágokra is. Nem hagyható az sem figyelmen kívül, hogy Bethlen birtokpolitikája következtében az uradalom éppen ekkor volt több kisebb zálogos kezében, ami az újranépesítéshez szükséges egységes eljárást eleve lehetetlenné tette. Másik okként szerepet játszhatott, hogy a megmaradt lakosság vérségi és földközösségi kapcsolatok jogán maga formált just a község egész határához és nem szívesen fogadott be maga közé idegeneket. Nem lehetett közömbös a falvak későbbi sorsát illetően az öreg Rákóczy fejedelemnek a népesítési kérdésekben magyarországi szokásokhoz igazodó álláspontja sem. Fehérvári praefectusának adott utasításaiából tudjuk, hogy nem igyekezett birtokait minden áron akár szökevény, tekergő elemekkel is benépesíttetni.² Pedig ebben az időben a kárpátokontúli bevándorlás folytán Erdélyben a telepes-anyag jelentős része ilyen volt.

Bármilyen meggondolások vezették is a birtokosokat, bizonyosnak vehető, hogy a gyalui vártartományban a századelő pusztításának pótlására jelentősebb tervszerű népesítési akció nem zajlott le, s a regenerálódás a természetes népszaporodás, valamint a belső migráció hagyományos hajszálesővein át történt.

¹ 59., 51., 127., 4., 427. l.

² Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1894. 318. l.

A természetes szaporulat mértékére az 1638. évi urbárium vet némi világot, minthogy nemcsak a fiú, hanem a leánygyermek számát is közli. Nem adja azonban a családfők életkorát. Így nem állapítható meg, hogy a feltüntetett gyermekek vajjon egy fiatal házaspár első szülötteinek tekintendők-e, akiket hamarosan még újabbak is követnek, vagy életük alkonyához közeledő szülők felnőtt gyermekeivel állunk szemben. Minthogy a magyar családok legtöbbször 2-3-4 gyermeket találunk, megállapíthatjuk: a lakosság ritkulásával megjavult anyagi lehetőségek a szaporodást nem fokozták rendkívüli mértékben. Minthogy a köztudat szerint a románságnál mindig bővebben volt a gyermek, mint a magyaroknál, azt gondolhatnók, hogy az itteni román falvak szaporodása azért egyenletes, mert népfeleslegük az elpusztult völgyekbe vándorolt át. Ezt a feltételezést azonban az egymást követő névsorok összehasonlítása után nagyjából el kell ejtenünk. A négy román község lakossága ugyanis — legalább a XVII. század derekáig — a magyarhoz hasonló állandóságot mutat, s szaporodása is nagyjából hasonló ütemű. Egyedül Hévszamoson volt a gyermekáldás az átlagosnál valamivel gazdagabb. Az átköltözés azonban itt tényleg gyakoribb jelenség, különösen a magyar települési területen épült Súlyomtelkéről, mint a magyar helységekben. Ennek ellenére a havasalji román falvak népe ekkor még idegenkedett a síksági életformától és egészében elzárkózó magatartást tanúsított a völgyekben kínálkozó jobb lehetőségekkel szemben. Az uradalom román községei tehát ekkor még nem rendelkezettek jelentősebb népfelesleggel és nem is érezték kedvet a földművelő életmód vállalására.¹ Azok az egyes családok, melyek mint pásztorok, halászok, darabontok a magyar falvakba elvándoroltak, lényegében szintén régi életüket éltek tovább.

A magyar települések lakóinak soraiban mutatkozó hiányok pótlására tehát a közös életmód keretein belüli természetes belső migráció hagyományos és szerény útjai maradtak. Amíg ugyanis a XVII. századi pusztításokat követő tömeges bevándorlás Erdély népi viszonyait össze nem kuszálta, a belső vándorlás a középkori csapásokon haladt. Nyoma sem volt még ekkor a lakosság olyan méretű ide-oda hullámozásának, mint aminő a XVII. század közepétől megfigyelhető. Rokoni és egyéb természetes kapcsolatok, jobb kereseti lehetőségek lendítették ki a vállalkozóbb szelleműket szülőfalujukból új tájakra. Ennek megfelelően az átvándorlás

¹ A havasokra költözködést még 1727-ben is erősen tiltani kellett. 343. l.

szűkebb területre korlátozódott. A gyalui uradalom falvaiba érkező jövevények jórészt székelyek alkották. Lovas-szabadosi, darabonti szolgálatot vállaltak a fejedelmi vár körül, aztán végleg itt ragadtak. Arra azonban szintén van adat, hogy innen is költöztek át a Székelyföldre. A különböző erdélyi tájakról érkezők között kétségtelenül a székelység volt a legjelentősebb számú és a legállandóbban képviselt.¹ A székely kapcsolatok mellett jelentősek voltak az uradalom népét a partiumi magyarsághoz fűző szálak. Nem csak onnan költöztek át ezekbe a falvakba, de — ha itt bent megnehezedtek az idők — innen is mentek a Körösbe vagy Szatmár vidékére.² Az Erdélyhez tartozó részeken kívüleső Magyarországról bevándoroltakra szintén van adatunk. Ez utóbbiak között azonban már nem csupán magyarokat, hanem bizonyos százalékban tótokat is találunk, sőt Kolozsmonostoron, Nagykapuson, Jegenyén, Szászlónán és Szászfenesen még lengyelek is akadtak. 1652-ben a hat jegenyei advena közül kettő lengyel, három tót és egy magyar volt.³ A tótok a fejedelmek hadjáratai alatt szövődött kapcsolatok, a lengyelek pedig a lengyel unitárius emigráció révén vetődhettek ide. Az idegenekről szólva meg kell említenünk még a morva új-keresztýéneket, akikkel a fejedelem Gyaluban különleges juhászatot honosított meg.⁴

A jövevények között általában a románság sem volt az említetteknel nagyobb számmal képviselve. Ugy látszik, hogy a románok beköltözése magyar helységekbe csak a negyvenes évek végén kezdődött el. Az 1652. évi urbáriumban már jól észlelhető, miként indult meg a románok szétszóródása a környék magyar falvaiba. Gyaluban az udvar körül mint darabont, puskás, lovász, mészáros, sütő több hévszamosi román talált megélhetést. Mellettiük az egerbegyiek tüntek ki vállalkozó kedvükkel. 1652-ben Kajántón két család, Tiborcon négy, Bácscon pedig egy familia élt belőlük. Az ideiglenesen Gyaluhoz csatolt mezősegi birtokok és a vártartomány régi községei közti feltűnő különbség bizonyítja, hogy itt a románság az újranépesítésben az átlagosnál jóval kisebb szerephez jutott. 1652-ben a mezősegi Magyarkályánban moldvai, Asszonyfalván pedig kővárvidéki román telepések is éltek.⁵ Gyalu környékén ellenben akkor még csak egy-két cseléd és pásztor-

¹ 28., 35., 46., 53., 159., 228. l.

² 36., 40., 98., 109., 119., 129., 194., 520., 411. l.

³ 35., 56., 58., 47., 49., 50., 53., 75—4., 152. l.

⁴ 96. l. 2. jegyz.

⁵ 159., 141. l.

család költözött át az uradalom román falvaiból a magyar községek végére. Későbbi román falurészek csirájának azonban még ezek sem tekinthetők, mert rövidesen továbbsodródtak, vagy a hamarosan elkövetkező pusztulások áldozatául estek.

Jóllehet a Basta-féle pusztítások a vártartomány magyar népességét megtizedelték, a falvak nemzetiségi viszonyait mégsem változtatták meg. Minthogy itt hozzátelepítés nem történt, az elpusztult községek regenerálódása a lakosság természetes szaporodásának lassú ütemében haladt előre. Legtöbb faluban még mindig sok volt a lakatlan fundus, mikor az újabb pusztítások ismét elseperték a félszázados építő-munka eredményeit. A vár gyakori ostroma és az erőszakosan hódoltató váradi pasa ismétlődő beütései többször kényszerítették „futás”-ra a Magyarországra vivő főút két oldalán épült falvak népét. A Rákóczy-ház erdélyi uralmának véget vető döntő ütközet is itt, Szászfenes határában zajlott le. Bár határozott adatok szólnak a községek felégetéséről, a lakosság elmeneküléséről, mégis a névsorok tanúsága szerint ennek a területnek a népe nem szenvedett akkora vérveszteséget, mint pl. a Kísszamos völgyéc.¹ Bizonyára a közeli nagy erdőségek nyújtottak jó búvóhelyet, mert az 1662., 1665. és 1666. évi urbárium készítői a régi jobbágyság jelentős részét életben találták. Jóllehet a háborús pusztítás e helységeket különösebben nem sújtotta, a török előnyomulásából származó sok nyugtalanságtól, szenvedéstől már nem menekülhettek meg. Az állandóan terjedő pusztásodás, a lakosság vagyoni leromlása az² mutatja, hogy a megpróbáltatások időszaka a viszonylagos békével nem zárult le, hanem a kuruckor végéig tartott.

Bár a gyalui uradalom a háborús pusztításoktól eléggé szerencsésen megmenekült, az azoktól teremtett új helyzet következményeiben osztoznia kellett. A hanyatló fejedelemség zűrzavaros állapotai között szinte az egész paraszt-társadalom cseppfolyóssá változott. Nemcsak a kárpátokontúli jövevények ide-oda hullámzó tömegei leptek el mindent, hanem a régi lakosság is megbolygott méhkasként keresett sanyarú helyzetéből kiutat.³ A gyalui uradalom falvaiban azonban ebben az időben is, amikor a megye szomszédos részein a lakók 25—30 %-a vagabundus volt, egészen rendkívüli állandóság figyelhető meg. Nyilván azért, mert a régi lakosságuk nem vérzett el teljesen. A szökevény jobbágyok száma

¹ Erd. fisc. lvt. IV. szekr. f. 295. H.

² Mindezekre l. a Magyar Történettudományi Intézet második évkönyvében közelesem megjelölt dolgozatomat.

ugyan egyre növekedett, de a községek törzsét alkotó régi jobbágyság nem hagyta el a helyét. A megrázkodtatás hatása inkább a román falvakban észlelhető. Belőlük egyre többen költöztek át elpusztult magyar községekbe szerencsét próbálni. Az eddig feltűnő állandóságot mutató régi román lakosság körében szintén tért hódított a kárpátokontúli jövevényekre jellemző vagus, tekerdő életforma. Egyesek sokszor évekig távol voltak falujuktól, s bár többnyire végleg elmaradtak valahol idegenben, megeseit néha, hogy visszatértek, mint az az egerbegyi család, melyről az 1727. évi urbárium feljegyezte: „Most érkeztek Magyar Országról bujdosásokból és kóborlásukból.”¹ Ennek az életformának elterjedése nyilván kapcsolatos az Oltyánok, Muntyánok, Moldványok feltűnésével. Megszűnt a két települési terület eddigi zártasága és elkezdődött a románság benyomulása a magyar falvakba. Ilyen sok esetben megállapíthatólag az uradalom román falvaiból való egyes jövevényeket találunk pl. 1666-ban Mákón, Darócon. Mint-hogy azonban az idők még állandóan újabb és újabb megpróbáltatást tartogattak a völgyek településeire, a beköltöző hegylakók hamatosan tovább sodródtak. Éppen a közölt urbáriumok névsoraival igazolható, hogy a megkevesbedett magyar népesség kiegészítésére hozzátelepített vagy hozzátelepedett románok évtizedekig nem tekinthetők állandó lakosoknak. A XVII. században beköltözötteknek nem csak utódait nem találjuk meg a később ott élő románok között, hanem igen gyakran már ők sem szerepelnek a következő összeírásban. 1666-ban egész Lapupatak község — 15 család 17 fiúgyermekkel — faluját pusztán hagyva, átköltözött Szászlónára. Négy év múlva Szászlónán már egy sem található belőlük, ellenben egy részük ismét Lapupatakon lakik. 1727-ben románok ugyan élnek a helységben, csak-hogy ezeknek semmi kapcsolatuk sincs a félszázaddal korábbi jövevényekkel. Pontosan megállapítható, hogy ezek Hévszamosról, Egerbegyről, a havasi abrudányok közül, sőt Moldvából érkezett friss jövevények.²

Az újraképzés munkája, ennek a helyéről könnyen mozduló idegen népességnek megfelelően, az Erdélyben hagyományos jobbágy-átszállításokra korlátozódott. A fel-, s aláhullámzó románságból ugyanis jött és megszállt, akinek kedve volt hozzá, de ezt telepíteni nem lehetett. A földesúr elgondolásai szerint csak a régi jobbágyság volt mozgatható. Minthogy a birtokost az kecségtette nagyobb haszonnal, ha embereit a többé-kevésbé megkímélt hegyi

¹ 146., 157., 161., 175., 177., 180., 194., 196., 198—9., 204., 519. l.

² 151—2., 156—7., 185., 189., 284. l.

falukból a pusztán álló síksági telkekre telepíti át, a munkaerő szerzésére irányuló földesúri vállalkozás a magyar községek népi egységének megbontását segítette elő.¹

A gyalui uradalom területén a jobbágyok átszállítását Bánffy Dénes özvegye, Bornemissza Kata kezdte el. Gyaluba a saját belényesvidéki birtokáról, főként azonban más Bánffy-jószágokból telepített át embereket. Sógorától, Apaffi fejedelemtől, visszaszerezte az uradalom konfiskálásakor máshová szállított iparos-jobbágyokat. Amikor pedig Solyomtelkét új adományosától visszaváltotta Gyaluhoz, hazahozatta az onnan a Mezőségre vitt jobbágyokat.² A török közelsége miatt a vár körül megszaporodott teendők ellátására bőven gyűjtött Gyaluba románokat darabontoknak, puskásnak, molnárnak, mészárosnak és udvari cselédnek. Az uradalom többi magyar községét azonban a románok betelepítésétől ismét megmentette, hogy fiscalis zálogok lévén, a román népfelüleget a Bánffyak is elpusztult családi birtokaikon igyekeztek inkább értékesíteni. Bánffy Dénesné már 1675-ben innen több családot áttelepített Bonchidára és Válaszútra.³ A között urbáriumokból, főként azonban a többi Bánffy-uradalom összeírásaiból megállapítható, hogy a hegyvidéki községekből a román-ság áttelepítése szinte a XVIII. század végéig állandóan folyt. Így aztán, bár egyszerre általában csak néhány családot költöztettek át, néhány évtized alatt színmagyar birtokaikon jelentős román népességet meggyökereztettek. Az uradalom hegyvidéki és sík részének népe között különben is számtalan alkalom adódott az érintkezésre. Például a gyalui hegyvidéki jobbágyság robot-kötelezettsége megváltása fejében állandó béreseket tartott Bonchidán.⁴ Ezek s a hasonló módon összeszedett gazdasági cselédek idővel új környezetükben végleg megragadtak. Bár az elszállított fiscalis jobbágyok papíron továbbra is régi falujuk elidegeníthetetlen tartozékai maradtak, alkalomadtán már könnyebben lehetett rájuk fejedelmi adományt nyerni. Így kapta meg Bánffy Dénesné 1677-ben örökösen azokat az egerbegyi fiscalis jobbágyokat „Feleségeikkel, Fiokkal és egyéb res mobilisekkel edgyütt”, akik akkor bonchidai jószágában laktak.⁵

¹ A jobbágy-átszállításokra l. Szabó T. A.: Szállít, megszállít. (Magyar Nyelv, 1940. 49—51. l.)

² 202—5. l. Erd. fisc. lvt. IV. szekr. f. 260. G. Bánffy nemz. lvt. f. 55. No. 17.

³ Bánffy nemz. lvt. f. 49. No. 16—7., f. 55. No. 5.

⁴ 581., 587., 589., 591., 595. l.

⁵ Bánffy nemz. lvt. f. 51. No. 9.

A XVII. századvégi újranépesítéssel tehát itt is megkezdődött az uradalom román falvaiból a népfesleg átvezetése a síkságra. Ennek megfelelően az elpusztult magyar községek regenerálódásában a hagyományos székelyföldi és az egyre gyengülő partiumi utánpótlás mellett mind nagyobb szerephez jutott a román beköltözés. Ezek a szórványosan beszivárgó családok azonban a megfogyott magyarság számára sem jelentettek veszedelmet, sőt asszimilálásukra is lehetőség nyílt, ha reformálódtak. A magyar községek — még Gyalu is — négyévtizedes vegetálás után inkább fogyva, mint szaporodva, szinte teljesen keveretlenül mentek elébe az utolsó nagy megpróbáltatásnak.

A gyalui uradalom, mivel az aulikus Bánffy György birtoka volt, a kuruc háború alatt különösen sokat szenvedett. 1701-ben Pekri Lőrinc hetekig tartó ostromban a várat szétlőtte. A környéket pedig előbb az ő csapatai, azután pedig a rác martalócok dúlták fel.¹ Amikor végre a béke beköszöntött, rettenetes erejű fekete halál vágott hatalmas rendeket a sok szenvedést átélt lakosság soraiban. Az 1711. évi pestisnek Kolozs megye szomszédos járásában például Visán 292, Alsószováton 229, Faragón 173, Tancson 170, Pusztakamaráson 170 ember esett áldozatul.² A gyalui tartomány szomszédjainál ismét valamivel szerencsésebb lehetett, mert községeiben a halál nem aratott a fentiekhez hasonló mértékben, s a lakossága egy része ezt a csapást is átvészelte.

A szatmári béke a háborúnak ugyan véget vetett, de a tatár-beütéssel, éhínséggel tarkított esztendőök nem voltak alkalmasak a népesség gyarapodására. A parasztság megnyugvását gátolta, hogy a szomszédos magyarországi részekben sokkal jobb életlehetőségek nyíltak, s az erdélyi lakosság tömegesen szökött át a Királyhágón. Az elmúlt félévszázad sok nyomorúsága, gyakori futásai most már a magyar jobbágyokat is könnyebben mozdulóvá tették. A magyar községek szökevényei általában a Partium felé vették útjukat és különösen Bihar megye elpusztult részeiben, az u. n. Körösben telepedtek meg. Régi összeköttetések irányították az erdélyi jövevényeket a Részek egyes tájaira. Nem véletlen ugyanis, hogy Gyaluból a feketekörösmenti magyar falvakba szöktek. Onnan t. i. az előző korszakban többen Gyaluban katonáskodtak.³ Szászfenestről 1719 körül tizenhét család vándorolt

¹ 240. l. 5. jegyz.

² Szabó T. A.: Szásznyires település-, népiség- és helynévtörténeti viszonyai. (Erdélyi Múzeum, 1957. 15. l.) V. ö. Országos Levéltár (ezután: OL.) Erdélyi guberniumi lvt. 280/1712.

³ 266. l. Györffy I.: A feketekörös-völgyi magyarság. (Magyar népmagyar föld) Bpest, 1942. 275. l.

át Nagyváradra és a közelében fekvő Váradszőlősré.¹ Ezek az adatok mindenesetre figyelmeztetnek, hogy a Részek és Erdély közti migrációra az eddiginél több figyelmet kell szentelnünk, s a megfogyott magyar néptöredékek XVIII. század elején gyakran tapasztalható rejtélyes eltűnésénél a Magyarországra átvándorlással is fokozottabban számolni kell. A közölt urbáriumok azonban az uradalom magyar jellege ellenére is jól érzékeltetik, hogy ebben a Magyarországra felé irányuló kivándorlásban a magyarságnál mennyivel nagyobb számmal vett részt az erdélyi románság. Az erdélyi román jobbágy a könnyebb élet reményében szívesen szökött Magyarországra, honnan földesura sem hozhatta olyan könnyen haza. Ennek következtében az átvándorlás olyan tömeges volt, hogy például az Erdélybe vivő út melletti Fugyi községben (Bihar vm.) már 1722-ben nem volt elegendő föld a jövevények eltartására. A később érkezetek többsége más falvakba költözött, egy részük pedig visszatért Erdélybe. Az élesdi uradalomhoz tartozó Dámost Bánffy Dénes telepítette újra, nevük után ítélve, a gyalui havasokból hozott abrudány zsellérekkel. 1754-ben pedig — amikor egész Erdély visszhangzott a jobbágyok kivándorlása miatti panaszoktól — az élesdi uradalom összeírói megállapítják, hogy a dominium népesítése a lakosság számának nagyarányú megnövekedése folytán már nem fokozható tovább.²

E transmigráció részleteinek a feltárása azért is fontos, mert a Kárpátokon túlra folyó román kivándorlás tükröképe lévén, az itteni gazdagabb forrásanyag segítségével a román népmozgalmak sok olyan részlete tisztázható, ami vajdasági — erdélyi viszonylatban az írásos emlékek csekély száma miatt pontosan nem figyelhető meg. Amíg ugyanis a külföldi jövevények felől az erdélyi források érthető okokból mélyen hallgatnak, az emigránsokról megemlékeznek részletesen. A magyarországi gazdag összeírásanyag aztán az erdélyi jövevények még további nyomkövetését is lehetővé teszi. Gyalui kutatásaink alatt szerzett tapasztalatok alapján nagyon hasznosnak kell mondanunk a határmenti uradalmak népmozgalmának vizsgálatát.

Ennek az átvándorlásnak lehetőleg egyik következménye, hogy a románságtól a gyalui uradalom falvai még egyideig mentek maradtak. A magyarországi új telepések helyzetéről szóló híresz-

¹ Erd. fisc. lvt. X. b. szék. f. 6. A.

² O. L. U. C. 17/9. 18. I., 81/4. 67., 77. I.

telések ugyanis sokkal csábítóbbak voltak, sem hogy ezzel a szomszédos magyar falvak előttük is ismeretes állapotai versenyezhettek volna. A pusztá telkek hasznosítására hoztak ugyan — szinte kizárólag a vártartomány hegyi falvaiból — a magyar községekbe románokat, de ezek az egész általunk vizsgált korban jelentéktelen kisebbségben maradtak. A XVIII. század elejétől megkezdődő általános népességcsere azonban az egyes községeket a legkülönbözőbb mértékben érintette. Többször hangsúlyozott mozgékonyasága következtében a román lakosság térnyerése nem egyenletes, s megesett, hogy a magyar településekben nyert pozícióit újra elveszítette. Legszerencsésebbek azok a községek voltak, melyek az uradalom keretei között végig megmaradtak. Ezek közül Körösfő és Jegenye napjainkig teljesen magyar lakosságú. A Gyaluval szomszédos, minden pusztításnak kitétt helyen fekvő Nagykapuson, Vistán és Szászlónán még a XVIII. század utolsó negyedében is csak kevés román élt. A két nemzetiség aránya ebben a három községben a következőképpen alakult.¹

1727-ben volt Nagykapuson 15 magyar jobbágy (11 fiúgyermekkel), hét magyar zsellér (15 fiúval), hat Egerbegyről átköltözött román jobbágy (14 fiúval) és négy román zsellér (tíz fiúval); 1737-ben a jobbágyok közül tíz volt magyar (20 fiúval) és 12 román (30 fiúval). Ezenkívül élt még a faluban nyole magyar zsellér (tíz fiúval) és 15 román zsellér (hat fiúval). Az arány tehát 48:61 volt a románság javára. 1773-ban azonban teljesen megváltozott a helyzet. Húsz jobbágy (45 fiú) és tíz zsellércsalád (20 fiú) élt ekkor a községben, s közöttük csak egyetlen román zsellér akad. Rajta kívül még három hurubás képviselte a románságot.

Hasonlóan alakult Vista népességének is a sorsa. 1727-ben 22 magyar jobbágy (45 fiú) mellett hat román jobbágy (öt fiú) s három magyar zsellér (hét fiú), valamint két román zsellér (négy fiú) élt a faluban. Ezek közül három román jobbágy-családot éppen az összeírásakor telepítettek át Bácsról az elpusztult kuria telkére. Hat év múlva azonban már nyomuk sincsen itt ezeknek a román jobbágyoknak.² Ekkor 22 magyar jobbágy, öt magyar és öt román zsellér élt Vistán. 1773-ban 39 magyar jobbággal szemben (62 fiú) csak egy román jobbágyot (egy fiú)

¹ Az 1727. és 1737. évi adatok a közölt urbáriumok megfelelő helyén találhatóak. Az 1773. évi összeírás jelzete: Erd. fise. lvt. X. b. szekr. f. 3. P.

² 372. l. Bánffy nemz. lvt. f. 52. No. 11.

találunk a faluban. A zsellérek közül kettő magyar, öt pedig román (12 fiú) volt.

Szászlónán 1701-ben¹ még csak két román zsellér élt, 1727-re azonban a románság már megszorodott. Ekkorára a község 27 jobbágyából (48 fiú) öt volt román (16 fiúval), 28 zselléréből pedig tizenegy (14 fiúval). 1737-ben a jobbágyokból 19 volt magyar (34 fiú) és öt román (8 fiú), a zsellérek közül tíz volt magyar (kilenc fiú) és ugyanennyi román (13 fiú). 1773-ban 46 jobbágyból 30 volt magyar (40 fiú) és 16 román (29 fiú). A zsellérek közül már csak öt magyar (kilenc fiú) és tizenegy román (19 fiúval). Tíz év alatt ugrásszerűen növekedett a románok száma. 1783-ban már 74 családban 250 ortodox román kért és kapott földesurától templomhelyet.²

Még ennél is több teret nyert a románság azokban a közsékekben, melyeket Bánffy Dénes kivégzésekor elszakítottak a gyulai uradalomtól. Ezeknek sorsa ettől kezdve távolabbi, esetleg már elrománosodott birtokokhoz fűződött, s az új tulajdonos természetesen azoknak népfellegével egészítette ki az itt mutatkozó hiányokat. Az új birtokszervezetbe került községek közül kevésnek volt a magyarsága olyan szerencsés, mint Szászfenesé. Ide legalább a Magyarcesztvéről, Miklóslakáról, Szinyéről hozott románok mellé Kőkösről, Egerpatakról, Martonosról és Étfalváról székelyeket is telepítettek át.³ Általában ugyanis a legtöbb községbe csak románságot szállítottak. Türebé például a Gyulaiak különböző részirtokaikból telepítettek át román zselléreket.⁴ Bács is, még a XVII. század végén, a Körösből nyert román lakosságot.⁵

A XVIII. század békés évtizedeiben tehát a románság több faluban megvetette a lábát és állandó hozzávándorlás, de a magyarságénál nagyobb természetes szaporulata révén is egyre gyarapodott. Térnyerését jobbágy-átszállításokon kívül társadalmi és vallási okok szintén elősegítették. A Kolozsmonostorhoz tartozott falvak kálvinista magyar népe például kénytelen volt többször is

¹ Bánffy nemz. lvt. f. 51. No. 51—2.

² Bánffy nemz. lvt. f. 51. No. 56.

³ Erd. fisc. lvt. X. b. szekr. f. 6. A.

⁴ Erd. fisc. lvt. IV. szekr. f. 265. E.

⁵ Bánffy nemz. lvt. f. 63. No. —

érezni új jezsuita földesurainak barátságatlan magatartását.¹ Vele szemben inkább az unitus román jobbágyok számíthattak az uraság jóakarására. Egészen külön fejlődés eredménye azonban a román-ság nagyarányú térnyerése Gyalun, melyről kicsit bővebben kívánunk megemlékezni.

Szólottunk már róla, hogy a vár körül a XVI. század vége óta jelentős katonáskodó szabados és kisenemes réteg élt, melynek helyzetét még Báthory Zsigmond szabályozta. Különösen az öreg Rákóczy fejedelem alatt nőtt tovább a kiváltságolt, nemesített személyek száma. Amikor Várad eleste után (1660) Gyalu is végvár lett, a kiváltságolt elemek elszaporodása még nagyobb méreteket öltött. A fejedelem tömeges nemesítésekkel igyekezett növelni a fegyverfogásra kötelezettek számát, s az elpusztult jobbágytelkek egy részére a kolozsvári főkapitányok katonákat ültettek.² 1679-ben Gyalun már alig lakott jobbágyszolgálatot teljesítő ember. A jobbágyok is darabontként, puskásként vagy iparosként a vár körül szolgáltak. Az egész településnek sajátos színezetet adott a 42 családra nőtt kisenemesség, valamint a 23 pusztasessiot megtöltő katonaság.

A török kitakarodása után e különféle kiváltságok jogalapja megszűnt, s a honvédelmi érdekek helyébe ismét a gazdaságiak léptek. Életük megnehezedése miatt a szabadosok közül a századfordulón sokan elköltöztek innen. A nagyhatalmú Bánffy család számára egyre kényelmetlenebb lett az uradalom középpontjában a népes kisenemes kolónia jelenléte. Ezért Bánffy György 1702-ben fiscalis productióra kényszerítette a gyalui nemeseket, s bizonyára egyesek, talán azok, akik csak a zálogos birtokosoktól fejedelmi jóváhagyás nélkül kaptak volt egy-egy telket, már ekkor kénytelenek voltak eltávozni.³ A fejedelemségnek gubernátorokat adó Bánffy család mellett a gyalui kisenemesség egyre súlytalanabb tényező lett. Végül 1768-ban az itteni fiscalis zálogbirtokok helyzetének tisztázására indított productios perek, egy-két szerencsésebb család kivételével, legtöbbször a lába alól kirántották a

¹ Mikor Kajántól a megszorodó kálvinista magyarság romokban álló templomát kezdte felépíteni, a jezsuita-földesurak azt lerontatták. (Erd. fisc. lvt. XXII. a. szekr. f. 4. S. T. f. 6. H. I.). A jezsuiták mákói, bogártelki, kajántai erőszakoskodásaira: Névkönyv az erdélyi ref. anyaszentegyház számára. 1871:41. l. 1872:23—5., 34—5. l.

² 207—8. l.

³ Erd. fisc. lvt. IV. szekr. f. 259. C, D, V; X. b. szekr. f. 3. F.

talajt.¹ Az így felszabadult telkekre aztán a fiscus többnyire román zselléreket hozott. Az anyagilag megtört kisenemesség egy darabig még a fiscalis telkeken húzódott meg mint zsellér és taxás, de azután lassan végkép eltűnt a faluból.² Az egytelkesek helyére lépő románság egyszeriben azért nem tudott túlságosan eltenyészni, mert a Bánffyok kezén levő rész és az 1768-ban viszszerperelt egyes zálogokból alakult fiscalis uradalom emberei között a közös földek miatt állandóan napirendben voltak a súlyos összetűzések. A fiscalis uradalom tisztjei szerint „szegény embeink is nem hogy szaporodnának, hanem töllünk butszznak, ha az határból nem élhetnek; máris sokan a Szászfenesi határra szorultanak...“³ A számbelileg is jelentős, öntudatos magyar kisenemesség kifüstölésével a gyalui magyarság olyan hatalmas sebet szenvedett, melyet többé sohasem heverhetett ki. A magyarság gyengülésével párhuzamosan betelepített román zsellérség rohamosan szaporodott, s 1775-ban 40 jobbágyból (75 fiú) már csak tíz (tíz fiúval) volt magyar, 55 zsellérből (60 fiúval) pedig csak tizenöt (21 fiúval). A 69 főnyi cigány-jobbágytság (51 fiú) teljes egészében szintén a románok számát szaporította.⁴

Gyalu esete kitünően bizonyítja, hogy egy-egy település nemzetiségi viszonyainak alakulását milyen különböző okok befolyásolhatták döntően. Sokszor egészen kis beavatkozás hosszú időre eldönthette egy helység magyarságának sorsát. Például a szolnokdobokamegyei Tanes azért maradt meg máig magyarnak, mert földesurai az elszaporodott román jövevényeket, amikor tolvajlásait és kártevéseit tovább már nem nézhették, áttelepítették egy másik falujukba.⁵ Hasonló és a megyék területén egészen kivételes beavatkozásnak köszönheti a gyalui uradalom több községe, főként Vista és Nagykapus, hogy nem románosodott el. 1762 körül ugyanis a tartomány magyar falvaiból a földesúr a román jobbágyokat visszavitette szülőfalujukba.⁶ Nem tudjuk, mi

¹ Bánffy nemz. lvt. f. 41. Erd. fisc. lvt. IV. szekr. f. 259. H. T. U. V. X. Y; f. 260. A—M; f. 264. D—F. „...annyira az előtt suppressálták volt az ott lévő nemességet, hogy már egyéb hátra nem volt, hanem szolgálatot mint az jobbágyok nem tettek.“ Erd. fisc. lvt. IV. szekr. f. 261. H.

² Erd. fisc. lvt. X. b. szekr. f. 5. E. G.

³ Erd. fisc. lvt. IV. szekr. f. 261. H.

⁴ Erd. fisc. lvt. X. b. szekr. f. 5. P.

⁵ Névkönyv az erdélyi ref. anyaszentegyház számára. 1891:46. l., 1894:22. l.

⁶ Az egerbegyiek vallják: „onnan az Abrudányokat minthogy nagyon megszorodtanak volt, ki hantuk és ki hajtottuk részszerint azért, hogy a közelebbre levő Magyar falukból az Uraság maga Jobbágyait ki űzte s maga

válthatta ki ezt a csupán szász székekben gyakori lépést, de feltehetőleg, miként Tancson, úgy itt is a román telepesek életformája lehetett olyan, hogy a földesúr hasznosabbnak látta, ha telkei pusztán állanak inkább, mintsem ők üljenek rajtuk. Ezt annál is inkább könnyebben megtehetette, mert a munkáshiány akkor már nem volt olyan nagy, mint néhány évtizeddel korábban.

Ha a régi megülészű román hegyi falvak népét is ilyen áthidalhatatlan távolság választotta el a völgyek településeinek életformájától, indokolt az ezeknél még primitívebb havasi településekről egészen külön szólnunk.

A Gyaluhoz tartozó havasok késői betelepülése nem különleges helyi tünet, hanem szerves része annak az újkori települési mozgalomnak, mely a Magyarországot Erdélytől elválasztó határhegységet apró havasi román telepekkel szórta tele. Ennek vizsgálata nem csupán ahhoz segít el, hogy a mőcvidék, a Bihar- és Réz-hegység primitívségük miatt ősi településeknek vélt helységei kialakulását elég pontosan megállapíthassuk, hanem egyben analógiákat nyújt a hegyvidéki korábbi román falvak keletkezésére.

Először az 1640. évi urbárium említi, hogy a gyalui várhoz tartozó erdőségekbe topánfalvi emberek szokták juhaikat felhajtani, s ezért szállásonként egy berbecsét, egy sajtot és 25 denárt tartoznak fizetni. Ezek a szállások azonban, mint ez az 1666. évi összeírásból kiderül, csupán nyári pásztorszállásoknak tekinthetők. Tizenhárom év mulva a havasokra feljárók száma annyira megnövekedett, hogy a „havasoknak is jövedelme kész Pénzüil Annuatim kezdett járni másfél Száz forint“, s a topánfalvi pásztoroktól még ötven berbécs. Ekkor tehát a topánfalvaiak már nem egyedül használták a havasi legelőket.¹ Minthogy az Erdélyi Középhegység a XVII. századtól kezdve az Erdélyt románokkal teleszóró belső migráció egyik legfontosabb kiindulási pontja volt, a zalatnai és abrudbányai fiscalis dominium román népfeltelepítés korán erre keresett magának elhelyezkedést. 1720 körül kezdtek egyesek az egerbegyi határhoz tartozó Dongó és Farkasmezőn a falusiaktól zálogosföldeket szerezni.² A hévzamosiaktól szintén béreltek a falutól messzeeső havasi földekből. Ezek aztán már állandó lakói voltak a kérdéses területeknek és szállásaik közül több későbbi település magja lett. Velük szemben — úgy látszik

lakta falujába vissza vitette, s azoknak nem volt földünk hogy ozhassunk (mint hogy mik is jól meg szaporodtunk volt) ...“ Bánffy nemz. lvt. f. 51. No. 16.

¹ 57., 150—1., 266. 1.

² 322—3. 1.

— a Gyaluhoz tartozó havasokat még sokáig szabályos szerződésben kikötött feltételek mellett évenként újból és újból bérbe vették a topánfalviak, vidraiak, nagy- és kisaranyosiak marhájuk legeltetésére. E feltételek között ott szerepel, a fák védelmén kívül, a szilárd, állandó jellegű ház építésének tilalma is.¹ A havasok benépesítése, amint az az innen járó jövedelmek növekedéséből kiolvasható, ennek ellenére egyre nagyobb mértéket öltött. A XVII. századvégi 150 forint évi árenda 1737-re 500, 1746-ban pedig már 700 forintra növekedett.² A havasi zsellérséggel azonban a régi községek románjai hamarosan összeütközésbe kerültek, amint szűkreszabott határuk minden részére saját maguknak is szükségük lett. A hévzamosiak már 1727-ben eltiltották a havasi zselléreket kaszálók és szántók árendálásától, úgyhogy akkor tizenhat család maradt teljesen föld nélkül. Az egerbegyiek még radikálisabb eszközökkel biztosítottak szaporulatuk számára helyet: az abrudányokat egyszerűen elűzték határukból, s amikor az uraság új telepéseket akart hozni, ennek is ellenszegültek.³ A román jobbágyság tehát a szászokhoz hasonlóan erőszakkal is eltávolította terjeszkedése útjából az akadályokat, csak a megfogyott magyar népszízigeteknek nem állott módjukban későbbi szaporulatuk számára területet biztosítani. A túlnépesedett zalatnai hegyvidék azonban, a román falvak ellenkezése dacára, levezetődést keresett magának. 1773-ban már 58 havason éltek abrudány és topány zsellérek.⁴ Helyzetük végül is úgy rendeződött, hogy a Topánfalvával határos erdőségeket, mivel lakosságuk, bár fiscalis jobbágy volt, de eddig az árenda fejében Gyaluhoz szolgált, átesatolták a zalatnai kincstári uradalomhoz. E szállások ezután a XIX. század elejére állandó településekké fejlődtek. Ezzel megszűnt az a történeti bizonyosságul szolgáló érdekes helyzet, hogy a havasok egy része nem a közelebb fekvő Zalatnához tartozott, hanem a távoli Gyaluhoz, jelülül az itteni települések régebbi voltának. A havasi telepek népesedéstörténeti jelentősége abban volt, hogy kimeríthetetlen rezervoárként tárolták és közvetítették a hegyvidék román népfellegét a völgyek felé.

Az erdélyi nagybirtok jellegzetesen keleties színezetű réteget: a cigány-jobbágyságot Gyaluban is megtaláljuk. Urbáriumaink 1652

¹ 351. l. Bánffy nemz. lvt. f. 49. No. 50, 45. Erd. fisc. lvt. X. b. szekr. f. 35. N. libri secundi.

² 415. l. Bánffy nemz. lvt. f. 49. No. 45.

³ 350. l. Bánffy nemz. lvt. f. 51. No. 16.

⁴ Erd. fisc. lvt. X. b. f. 32. H., f. 33. N. libri secundi.

óta emlékeznek meg e már akkor is népes csoportról. A cigányok helyzetét, szolgálatát a két román vajdaságból magukkal hozott szokások szabályozták. Bár a birtokokhoz tartoztak, apró lovaikon évekig elkalandozhattak a fejedelemség távoli részeibe. Szolgálok csak a közelben lakóknak kellett aratáskor néhány napot. Közülük kerültek ki a kovácsok, agarászok, fűtők, muzsikusok. Életformájuk hasonlósága a románokkal kapcsolta össze őket, s nemzetiségileg is szinte teljes egészükben azokhoz számítandók.¹

A bent közölt összeírások módot adtak arra, hogy az uradalom falvaiban a népesedési viszonyok alakulását a XVI. század végétől kezdődőleg figyelemmel kísérhessük. Ahol közlésünk végét ér, ott már megvan a forrásanyag kapcsolata az 1770—80 körül kezdődő felekezeti anyakönyvekkel, a XIX. század közepétől pedig hivatalos népszámlálási adatok állnak rendelkezésre. Annak az útnak az érzékeltetésére, melyen ezeknek a községeknek a népmozgalma a közölt utolsó urbárium (1737) óta a napjainkig eltelt korszakban haladt, alább adjuk az 1857., 1900. és 1930. évi népszámlálás vonatkozó adatait.²

	R. k.	Ref. Ev.	Un.	G. k.	G. ke.	Zs.	E. ^a	M.	R.	E.
Bács	554	6	—	225	—	—	—	—	—	—
	769	67	—	418	5	19	—	898	575	7
	958	79	—	609	25	7	9	1018	546	19 ^b
Bogártelke	—	426	—	12	—	14	—	—	—	—
	8	505	—	24	1	9	—	520	25	—
	42	612	—	49	26	4	18	658	65	24 ^c
Daróc	2	164	—	—	—	—	—	—	—	—
	5	177	—	—	—	—	—	182	—	—
	3	181	—	5	—	—	2	186	5	—

a) Az 1930. évi román népszámlálás az adventistákat és baptistákat sorolta ebbe a csoportba. b) Ebből 96 cigány, 9 cseh-szlovák és 5 német. c) 15 cigány.

¹ 118. l. Potra G.: Despre țigani domnești, manăstirești și boieresti (Revista Istorică Română 1935/36.).

² 1857. évi népszámlálás (Országismeí tabellák Erdély nagyfejedelemség népessége viszonyairól, mint melléklet politikai felosztásában szükséges változtatások iránti törvényjavaslathoz. I. Melléklet. H. n. é. n.) a lakosságnak csak a vallási megoszlását tünteti fel. A gyalui uradalom falvaiban a reformátusok, unitáriusok teljes egészükben, a róm. katolikusok és evangélikusok is szinte kivétel nélkül magyaroknak, a görög-katolikusok és görög-keletiek pedig mind románoknak tekinthetők. Az 1900. évi népszámlálás (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, I. Bpest, 1902.) vallás és anyanyelv szerint tagolja a lakosságot. Az 1930. évi román népszámlálás (Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930. Vol. II. București, 1938.) vallást és nemzetiséget ad. A fenti táblázat falunként először az 1857., aztán az 1900. és végül az 1930. évi adatokat közli. A rövidítések feloldása: R. k. = róm. kat., Ref. = református; Ev. = evangélikus; Un. = unitárius; G. k. = görög katolikus; G. ke. = görög keleti; Zs. = zsidó; E. = egyéb; M. = magyar; R. = román.

	R. k.	Ref.	Ev.	Un.	G.k.	G.ke.	Zs.	E.	M.	R.	E.
Egerbegy	—	—	—	—	—	845	—	—	—	—	—
	—	—	—	—	—	755	—	—	2	751	—
	—	—	—	—	3	855	—	—	—	851	5
Gyalu	261	765	5	—	1299	1	69	—	—	—	—
	151	937	15	14	1652	59	91	—	1187	1654	58 ^a
	115	886	12	5	1970	175	160	165	944	2041	545 ^b
Hévszamos	15	—	—	—	—	486	—	—	—	—	—
	4	1	—	—	1	504	5	—	6	509	—
	3	7	—	—	15	711	—	—	10	726	—
Hidegszamos	9	—	—	—	—	555	—	—	—	—	—
	56	52	5	—	6	922	15	—	59	929	24
	15	42	—	12	21	1124	—	—	67	1145	—
Jegenye	451	—	—	—	—	—	5	—	—	—	—
	469	9	—	—	2	1	4	—	485	2	—
	595	10	—	—	4	—	5	5	604	5	—
Kajántó	69	251	—	1	405	—	—	—	—	—	—
	149	344	—	2	608	—	7	—	499	611	—
	156	399	1	—	402	154	—	48	529	557	6
Kolozsmonostor	210	46	4	10	1060	—	37	—	—	—	—
	760 ^c	557	27	61	1615	52	71	—	—	—	—
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Körösfő	—	755	—	—	5	—	—	—	—	—	—
	5	901	—	—	16	—	9	—	915	15	1
	5	1140	—	—	4	5	16	21	1148	9	16 ^d
Mákó	7	769	—	—	75	5	—	—	—	—	—
	10	1215	—	—	66	4	14	—	1242	67	—
	12	1151	5	—	54	—	5	14	1182	49	15
Nagykapus	11	517	—	5	12	47	—	—	—	—	—
	12	892	—	1	8	45	1	—	902	54	3
	6	952	—	—	11	54	2	10	899	64	57 ^e
Sólyomtelke	—	5	—	—	202	—	—	—	—	—	—
	1	1	—	—	225	2	6	—	9	226	—
	—	5	—	—	302	7	—	—	5	280	29 ^f
zászfenes	744	11	5	1	1215	—	18	—	—	—	—
	809	159	4	4	1458	71	5	—	917	1411	180 ^g
	1005	161	5	7	1655	47	28	28	1028	1596	204 ^b
Szászlóna	19	728	—	—	7	588	—	—	—	—	—
	22	977	—	5	7	559	12	—	1072	488	—
	17	1180	2	4	25	576	12	62	1164	608	92 ⁱ
Türe	14	375	—	—	245	—	12	—	—	—	—
	16	505	—	1	286	—	4	—	527	287	1
	10	510	—	—	270	7	2	5	523	275	—
Vista	2	746	—	—	139	—	7	—	—	—	—
	1	992	—	1	125	10	19	—	1005	155	1
	5	1180	—	—	125	5	—	48	1229	151	7

a) 9 német és 4 tót. b) 12 német, 160 zsidó, 168 cigány. c) Mínt hogy Kolozsmonostor 1894-ben beolvadt Kolozsvarba, fejlődése a későbbi népszámlálásokban már nem kísérhető figyelemmel. A közölt második számsor adatait a Schematismus venerabilis cleri diocesis Transsylvaniensis editus pro anno 1895. Albae-Carolinae, 1895. munkából (109. l.) vettük. d) Mind zsidó. e) 25 cigány. f) Mind cigány. g) Túlnyomóan cigányok. h) 168 cigány. i) 78 cigány.

Ezek a számsorok megerősítik azt, amit a gazdasági célzattal készült korábbi összeírásoknak a hivatalos népszámlálásokkal pontosságban nem versenyezhető adatai mutatnak. A gyalui uradalomhoz tartozó községek mai nemzetiségi erőviszonyait tehát az elmúlt százötven esztendő alatt a XVIII. század népmozgalmi határozta meg. E falvak magyar népének életében a XVIII. század első négy-öt évtizede volt a legkritikusabb időszak. Megfogyott sorait ugyanis ekkor érte el a román beköltözés áradata. A román jövevények elszaporodására előbb idézett számok sejtetik, hogy mi lett volna a megmaradt régi lakosság sorsa, ha szerencsés véletlennek tekinthető módon 1762 körül az új népesség jelentős részét ki nem telepítik a magyar falvakból. Így azonban a magyarság újból levegőhöz jutott, s jelentkező szaporulata régi otthonában helyezkedhetett el. A román bevándorlás természetesen 1762 után sem szünt meg, de ekkor már nem állott mögöttes az egész fejedelemségre kiterjedő általános népmozgalmi elsöprő ereje. Lassan elkezdődött a századforduló óta bezúduló románság által felkavart erdélyi parasztság végleges elhelyezkedése. A század utolsó évtizedeiben ez a folyamat itt befejeződött, s ettől kezdve az egy település keretei közé került két nemzetiség fejlődése a paraszti életforma hagyományai által megszabott természetes módon folyt. Ezt pedig a teljes elzárkózás jellemzi.

A különböző népiségű és vallású csoportok ma is úgy élnek és fejlődnek egymás mellett, ahogy a magyarságra sokszor kedvezőtlen XVIII. századi újjárendezés összezárta őket. A románok betelepítésétől mentesen maradt Daróc, Jegenye, Körösfő, Nagykapus 1950-ban is éppen olyan keveretlenül magyar, mint ahogyan az alapítása óta román lakosságú Egerbegy, Hév-, Hidegszamos is vegyítetlenül őrzi nemzetiségét. Az elzárkózás azonban vallási vonatkozásban is ilyen teljes. A reformáció idején katolikusnak maradt Jegenye éppen úgy nem keveredett a környező falvak kálvinista magyar népével, mint ahogyan a református községekben sem tudott a katolicizmus tért nyerni. Bács és Kajántó katolikus magyarsága ugyanis nem természetes népi keveredés, hanem a jezsuita földesurak XVIII. századi tudatos térítésének eredménye. De ugyanez megfigyelhető a románok körében is. Egerbegy, Hév-, Hidegszamos görög-keleti lakói egyáltalában nem vegyültek görög-katolikus fajtestvéreikkel. Kivételt csupán a mezővárosok (Gyalu, Kolozsmonostor) és az újabb évtizedekben a városba költözők első szállásának tekinthető Kolozsvár környéki községek (Bács, Kajántó, Szászfenes) alkotnak. Bár

ezekben a településekben a természetes fejlődés öntudatlan tényezőin kívül más erők is hatnak a nemzetiségi és felekezeti arányok változásaira, a Kolozsvár részévé lett Monostoron kívül, jelentős eltolódások itt sem mutatkoznak.

Ezt a paraszti életformával járó nagy megkötöttséget látva, érthetővé válik számunkra, hogy miért nem terjeszkedett egyik nemzetiség sem a másik rovására.¹ Kolozsmonostortól eltekintve, melyet a városba tóduló magyar nincstelenek napról-napra egyre jobban visszamagyarosítanak, az uradalom egykori falvaiban az utolsó száz év alatt sem a magyarság, sem a románság aránya nem változott. Olyan eltolódás ugyanis, hogy a korábban színromán Hidegszamoson 1930-ban — bizonyára az ottani iparműveknél — 67 magyar élt, éppen úgy nem minősíthető térnyerésnek, mint az, hogy Darócon öt, Jegenyén pedig három román lelket is számláltak, s Bogártelekén 1900 óta 25-ről 65-re szaporodott a románság. A román megszállás húsz esztendeje alatt az eredetileg is magyar községek közül Bácsón, Bogártelekén, Darócon, Gyalun, Jegenyén, Nagykapuson, Szászfenesen, Szászlónán a román lakosság normális mértékben nőtt; Kajántón, Körösfőn, Mákón, Türen, Vistán pedig 1900. évi száma alá esett vissza. Természetesen ebből éppen olyan hiba volna arra gondolni, hogy ez utóbbi községekben a románok elmagyarosodtak, mint a magyar népesség fejlődésének megtorpanását elrománosodással magyarázni. Mindkét esetben elvándorlást lehet feltételezni, bár a magyar szaporodás meglassulásához az idegen uralom nyomása, a leszűkült életlehetőségek is kétségtelenül nagy mértékben hozzájárultak. A román megszállás hatása a magyar falusi népesedésre nem a hódításban, hanem éppen a fejlődésnek ebben a megakasz-tásában mutatkozott.

Bár a gyalui uradalom falvai magyar jellegük folytán a román-magyar asszimiláció sokat vitatott kérdésének vizsgálatára kevésbé alkalmasak, multjukból mégis levonható néhány olyan megállapítás, melyek e probléma-csoport kutatásánál nagyjából mindenütt érvényesekként fogadhatók el. Ezek közül az első az, hogy a mai nemzetiségi erőviszonyok kialakítója a nagy pusztításokat követő XVII—XVIII. századi hatalmas népmozgalom, nem pedig az utolsó kétszáz évben feltételezett elrománosodás. Egy-egy falu magyarságának eltűnése régi lakóhelyéről sokkal több (gazdasági, társadalmi, vallási) ok következménye, sem hogy ezek

¹ Az asszimilációra Szabó L.: Az asszimiláció a magyarság történetében (HiteI, 1942.).

feltárása nélkül megelégedhetnénk olyan kényelmes magyarázattal, mint amilyen a nagymértékű asszimiláció feltételezése. A gyalui uradalom adatai mutatják, hogy ott, ahol a lakosság nem fogyott el végzetesen, hanem élhette a maga zárt, külön életét, elrománosodásról az utolsó két és fél évszázadban nem lehet beszélni. Még korábban pedig annyira más volt egész Erdélyben a két nép számaránya, hogy, ha asszimiláció folyt, az csakis a magyarság javára történhetett.¹ Mivel azonban a falusi lakosság körében az asszimilációt a múltban tisztára az erők törvénye szabta meg, természetesen más volt az elrománosodás lehetősége azokban a kicsi, sokszor alig néhány családot számláló szórványokban, melyekből Erdély mezősegi részén annyit találunk. Ahol ugyanis néhány család áll szemben minden lelki gondozás nélkül többszáz idegennel, s élete mindenben a többség függvénye, ott a beolvadás bizonyos idő múlva szükségszerűen elkövetkezik. Az előbb említett 67 hidegszamosi magyar utódai is, ha ott maradnak és erősítést nem kapnak, éppen úgy el fognak románosodni, mint ahogyan a bihari, békési, szatmári részeken az alföldi magyarság századok óta szakadatlanul elnyeli azokat a románokat, akik falvaiba kisebb csoportokban bemenekednek. A szomszédos népek érintkezésének örök törvénye ez. Feltételezhető azonban, hogy a paraszti életforma bomlásával a korábban védelmet nyújtó kötöttségek az utóbbi évtizedekben meglazultak, s ennek szomorú következményei figyelhetők meg ma már sok helyen. A mai állapot leírásakor egyes helyeken tapasztalható jelenségekből tehát általánosítani, vagy azokat a múltba visszavetíteni nemcsak tudománytalan, de nem is szerencsés eljárás. Annak megállapítására, hogy a magyarság az elrománosodás révén milyen veszteségeket szenvedett, csak a levéltári forrásokhoz visszanyúló tárgyilagos részletkutatás lehet hivatott. Azt azonban már eddigi kutatásaink alapján is leghatározottabban állíthatjuk, hogy az erdélyi kicsi magyar szórványok nem egy korábban nagyszámú csoport fokozatos beolvadása révén apadtak le ennyire. E községek nemzetiségét nem a beolvadás, hanem a régi lakosság elvérezése változtatta meg. A mai 80—100 lelkes magyar szórványok pedig — ha nem későbbi odavándorlók — általában a nagy viharok után életben maradt néhány családnak az elszaporodása révén alakultak ki.

¹ Aldobolyi Nagy M.: Magyarok a Kis-Szamos mellékén (Hítel, 1945).
Makkai L.: Észak-Erdély nemzetiségi viszonyainak kialakulása (Hítel, 1942).

Újból hangsúlyozzuk, hogy a régi lakosságát még nagyobb mértékben elvesztett települések magyarságának sorsa a szerencsésnek mondható gyalui helyzettel nem azonosítható. A benti adatok azonban arra figyelmeztetnek, hogy súlyos tévedést követünk el, ha a magyar-román asszimiláció legsötétebb végleteit általánosnak véelve, keresünk feleletet e kérdésre: hogyan tűnt el a magyarság az erdélyi falvak százaiból. Az ősei földjén minden viharban századok óta kitartó gyalui magyarság példája ugyanis nem egyedülálló. A véres csapások után megfogyva is újból talpraálló magyar falvak népe a múltban életerejének olyan felemelő bizonyosságát adta, hogy ennek tárgyilagos feltárása az elrománosodás kérdéséhez egészen új hátteret fog szolgáltatni.

IV.

Elgondolásunk szerint eredetileg e kiadványban az összefrásokon kívül részint függelékben, részint pedig az egyes urbáriumok között átmenetként szerepeltek volna még más források is. Ezek lettek volna hivatva egyrészt az urbáriumokban tanulmányozható helyzet kialakulását, másrészt pedig a birtok életének fontosabb eseményeit (adományozás, birtok-hozzászerzés és elcsatolás, confiscatio, telepítés, pusztulás, stb.) megvilágítani, valamint a gazdasági üzem menetébe (instrukciók, mező- és erdő-rendtartások, ispánok beszámolóit, szerződések a havasi zsellérséggel, stb.) és az uradalom lakosságának életébe betekintést nyújtani (helyi jogszokások, jobbágy-végrendeletek, jobbágyok eladásáról és vételéről szóló szerződések, jobbágy-kezeslevelek, különféle kötelezvények, stb.). Mivel azonban ez a terv nem valósulhatott meg, hasznosnak látszik a későbbi kutatást a munkánk során feltárt levéltári források rövid áttekintésével és a kiadásra nem került urbáriumok felsorolásával eredményesebbé tenni.

Időrendben haladva alább fel soroljuk az uradalom múltjára jelentősebb forrásanyagot tartalmazó levéltárakat. Mint-hogy a gyalui vártartomány csak a fejedelmi kor egy részében foglalta magába a kolozsmonostori uradalmat is, csupán az ebből az időből származó forrásaikat ismertetjük együtt, egyéb anyagukat azonban külön soroljuk fel. Röviden szólunk azoknak a községeknek az írásos emlékeiről is, melyek idők folyamán leszakadtak az uradalom testéről (Szászfenes, Türe, Daróc, Mákó, Bogártelke, Kajántó, Bács). Nem emlékezünk meg azonban az I. Rákóczy György által Gyaluhoz csatolt mezőségi falvakról,

mert ezeket nem a szerves fejlődés, hanem a fejedelmi elhatározás rendelte rövid időre az uradalom tartozékai közé, s szorosabb kapcsolat nem fejlődött ki közöttük.

Úgy a gyalui, mint a kolozsmonostori uradalom 1556-ig, az egyházi javak szekularizációjáig terjedő történetének legrégebbi forrásait szinte teljesen együtt találjuk a részint Budapesten a m. kir. Országos Levéltárban, részint pedig a kolozsvári római katolikus plébánián és Gyulafehérváron az erdélyi róm. kat. székeskáptalan levéltárában őrzött gyulafehérvári káptalani, illetve kolozsmonostori konventi levéltárban. Minthogy a két uradalmat vagy részeit adományul nyerő világi birtokosok — Ghyezy János, Báthory András, Rácz György, Forgách Ferenc, Kendi Sándor, Bornemissza Zsigmond — itteni szerepléséről családi levéltáraik alig őriztek meg néhány dokumentumot, a XVI. század végéig továbbra is az erdélyi hiteleshelyi levéltárak, főként pedig a gyulafehérvári királyi könyvek a leggazdagabb lelőhelyek. Igen értékes anyagot tartalmaznak, de csak Kolozsmonostor községre vonatkozólag, a feloszlatott kolozsvári jezsuita rendháznak az erdélyi fiscalis levéltárba került iratai, melyeket most szintén az Országos Levéltár őriz.

Ezek mellé sorakoznak a Basta-kor mozgalmas időszakától kezdődőleg a gr. Csáky, br. Sennyei és br. Jósika család levéltárai. A Csáky családnak az Országos Levéltárban elhelyezett egykori kassai levéltára Csáky István gyalui birtoklására, Sennyei Pongrác birtokba-lépésére vonatkozólag szolgáltat adatokat. Ugyancsak itt található a legkorábbi gazdasági tárgyú missilisek.

A Sennyei családnak az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában letétként őrzött levéltárában megtalálhatók a Sennyei Pongrác itteni birtoklásáról szóló adománylevelek. Innen került elő a vár legelső leltára, jobbágynévsora és a gazdasági üzembe betekintést nyújtó egyetlen XVII. századi számadáskönyv-töredék.¹

E két előbbinél jóval terjedelmesebb korszakra őriz igen becses anyagot a Jósika családnak az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárában kezelt hitbizományi levéltára. Rokoni összeköttetés útján ugyanis a XVII. század végén kihalt Kamuti család leveleinek egyik jelentős része ide került. 1609-től 1651-ig terjedő korszakból találunk itt adatokat mindkét uradalom birtoklástörténetére. Ezek segítségével nyomon követhető Gyalu újjászervezése és egybeolvasztása Kolozsmonostorral. Gazdaságtörténet számára értékesíthető anyag azonban itt sem található. Ez bizonyára azzal

¹ XVI. századi számadástöredék található a Zichy-okmánytár XII. 375—429. l.

magyarázható, hogy a Kamuti levéltár Drágra került, s ott 1849-ben elpusztított része őrizhette az ilyen természetű iratokat.

A Kamutiak után Gyalut Zólyomi Dávid, Kolozsmonostor tartozékainak egyrészét pedig Kassai István fiscalis director birta zálogként, amíg I. Rákóczy György egyesítve mindkét uradalmat magához nem váltotta. A Zólyomiak birtoklására vonatkozó okiratok a család leveleinek egyik részével a br. Vécseyek levéltárába kerültek és jelenleg Sárközön (Szatmár vm.) vannak. Ebben az irányban sikerrel biztat még a gr. Pekry-iratok áttanulmányozása, melyek a gr. Degenfeld család egyik levéltárába kerültek, s jelenleg özv. Strada Gyuláné sz. gr. Degenfeld Mária birtokában Nagybátonyon (Heves vm.) található.¹ A fejedelmi család birtokjogait igazoló okleveleket az Országos Levéltárban őrzött Rákóczy-Aspremont levéltár tartalmazza. Kassai István és több kisebb zálogbirtokos szerepe ismét a két hiteleshelyi levéltár anyagából tisztázható.

A két uradalom II. Rákóczy György bukása után végleg szétvált. A Vécsey levéltár adatai szólnak Zólyomi Miklós rövid gyalui birtoklásáról, a Kolozsmonostoron és tartozékain osztozó kisebb birtokosok felől pedig ismét az idézett hiteleshelyi levéltárak tájékoztatnak. Kolozsmonostor XVII. századi belső életébe kitűnő betekintést nyújt a kolozsvári jezsuiták említeti levéltára, de a hozzátartozó Kajántó, Tiborc, Bogártelke multjára is értékes adatokat szolgáltat.

1663-ban Gyalut Bánffy Dénes szerezte meg zálogba, s ettől kezdve egészen a mult század hetvenes éveig az ő leszármazottai birták. Érthető tehát, hogy ettől az időtől kezdődőleg a vártartomány multjára legbővebben a Bánffy nemzetségnek az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában őrzött irataiból meríthetünk. A lajstromozott birtokleveleken kívül e levéltár tekintélyes mennyiségű rendezetlen gazdasági iratot is őriz. Így ez az első a felsorolt forráscsoportok között, mely lehetőséget nyújt az uradalom gazdálkodásának vizsgálatára. Ehhez hasonló jelentős iratanyagot őriz az erdélyi fiscalis levéltár, főleg a gyalui kiscsemesség és havasi zsellérség, valamint a nagyfejedelemség új fiscalis birtokpolitikájára vonatkozólag.²

A kolozsmonostori uradalom 1775 előtti korszakára vonatkozó adatokat a többször idézett kolozsvári jezsuita levéltár tartalmazza. A dominium XIX. századi gazdasági iratanyaga, sajnos, a

¹ V. ö. Századok, 1908. 501. skl., 416. skl.

² Erd. fisc. lvt. IV., X b. szekr.

közelmúltban semmisült meg majdnem teljes egészében. E levéltár néhány kötegni roncát az erdélyi róm. kat. Status letéteként jelenleg az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára őrzi. Az uradalom előttünk ismeretes kiadatlan urbáriumainak és összeírásainak jelzete időrendben a következő: *Kolozsmonostor* 1741 (Erd. fisc. lvt. (ezután itt: EFL.) XXII. szekr. f. 21. D.), 1756 (EFL. XXII. a. f. 5. A.), 1760 (EFL. XXII. a. f. 2. M.), 1773 (EFL. XI ½. f. 18. G., XXII. f. 25. L.), 1783 (EFL. XXII. a. f. 2. X.), 1787 (EFL. XI ½. f. 18. H., XXII a. f. 2. Y. és az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában őrzött Status-letétben (ezután: ENML. Stat.) 1799, 1820. *Bogártelke* 1695 (EFL. XXII. f. 32. J.), 1736 (EFL. XXII. a. f. 6. D.), 1741 (EFL. XXII. f. 34. E. és ENML. Stat.), 1773 (EFL. XXII. f. 36. B.), 1787, 1799, 1820 (ENML. Stat.). *Bács* 1740 körül (EFL. XXII. f. 41. F.), 1773 (EFL. XXII. f. 41. K.), 1787, 1820 (ENML. Stat.). *Jegénye* 1773 (EFL. XXII. f. 43. G.), 1787 és 1820 (ENML. Stat.) *Kajántó* és *Tiborc* 1732 (EFL. IV. f. 285. J.), 1733 (EFL. XXII. f. 27. C.), 1773 (EFL. XXII. f. 31. Y. Z.), 1787 (ENML. Stat.) Végül még meg kell említenünk az uradalom úri-széki jegyzőkönyvének 1705—73 és 1775—91-ig terjedő köteteit, melyek segítségével sok jó megfigyelés tehető a vegyeslakosságú falvak életére vonatkozólag. Az 1773-ig haladó kötetek az EFL. XXII. a. f. 5. X. Y. jelzet alatt, a későbbiek az említett Status-letétben találhatók.

Az uradalom kereteiből végleg kivált Daróc, Mákó, Türe és Szászfenes multjára a következő levéltárak szolgáltatnak iratanyagot és urbáriumokat. *Darócra* vonatkozó XVIII. századi forrásokat tartalmaz az EFL. IV. f. 265. X. b. f. 7. XXII. f. 42. csomója. Urbáriumok: 1732 (EFL. IV. f. 285. I.), 1768 (EFL. IV. 265. L.). *Mákóra* szintén az EFL. IV. f. 264, XXII. f. 47. csomója őrzi XVIII. századi anyagot. Urbáriumok: 1768 (EFL. X. b. f. A. E.), 1775 (EFL. IV. f. 261. K. X. b. f. 36. M.). Ezen kívül mindkét községre találhatók kisebb-nagyobb mennyiségben adatok a br. Bornemissza, br. Kemény Pál, br. Szentkereszty és Henter családnak az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában elhelyezett iratai között.

Gyalutól történt elszakítása óta a Szászfenesre vonatkozó dokumentumokat a gr. Mikések archivuma őrizte, mint-hogy a faluban 1703-tól kezdve birtokuk volt. Sajnos ez az értékes forráscsoport, melyben 1725, 1731, 1772, 1776-ból összeírások is voltak, néhány évtizeddel ezelőtt rendkívül erős pusztítást szenvedett el. A levéltár megmenekült része ma Magyarcesztvén (Alsó-Ichér vm.) található. Némi Szászfenesre vonatkozó anyagot őriz az

EFL. XXII. f. 45. csomója, Urbáriumok: 1760 (EFL. XXII. f. 23. P.), 1766 (EFL. X. b. f. 6. A.), 1771 (EFL. X. b. f. 6. D.), 1790 (EFL. X. b. f. 6. H.).

A Türet Zólyomi Miklós hűtlensége után adományul nyerő Bánffy Zsigmond utódainak leveleit részben a gr. Toldalaghi, részben pedig a gr. Mikó—gr. Rhédey levéltár őrzi az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában. A Toldalaghi levéltár 11. és 12. csomójában XVII—XVIII. század fordulójáról való iratok, a Mikó—Rhédey levéltár harmadik regesztrumában pedig a következő ötven évből származó egyes birtoklevelek vannak. Urbáriumok: 1768 (EFL. X. b. f. 5. B. D. H.), 1772 (EFL. XV. f. 8. U. és Mikó—Rhédey lvt. Reg. III. f. 5. No. 27, 55.), S. d. (EFL. IX a. f. 45. R.).

Végül megjegyezni kívánjuk, hogy 1713-tól kezdődőleg mind-egyik község gazdasági, népesedési és nemzetiségi viszonyaira bőséges anyag található az Országos Levéltárban őrzött erdélyi fő-kormányszéki levéltár közigazgatási részében fennmaradt 1715., 1720—22., 1750. évi adóösszeírásban, valamint a II. József-féle 1786. évi úrbéri és az 1820. évi ú. n. Cziráky-féle úrbéri-összeírásban.

A gyalui uradalom gazdag összeírás-anyagából kiadványunkba csak a legfontosabbak kerülhettek be. Az így is terjedelmesre nőtt publikációból, különféle megfontolások alapján, lényeges változatokat tartalmazó urbáriumokat kénytelenek voltunk kihagyni. Teljesen mellőznünk kellett a rendkívül terjedelmes XVIII. századi fiscalis összeírásokat. Hogy azonban ez a hiány a mélyebbre hatolni kívánó kutatókat munkájukban ne gátolja, az összehasonlítás megkönnyítése érdekében alább időrendben és címszerint ismertetjük mindazokat az urbáriumokat, melyeket fellelhattünk, de nem közölhattünk.

Az 1. szám alatt közölt összeírás másik fele, mely a Kajántón, Tiborcon és Bogártelkén Bánffy Farkasnak jutott embereket sorolja fel, a Béli család grófi ágának a kolozsvári unitárius egyházközség levéltárában ideiglenes letétként kezelt levéltárában található. Minthogy azonban az egyházi levéltár a közelmúltban új helyiségbe költözött, s jelenleg átrendezés alatt áll, a kérdéses jobbágy-névsort, melyre Kelemen Lajos volt szíves figyelmeztetni, csak e könyv szedésének befejezése után sikerült megtalálni. Szövegét a függelékben közöljük.¹

¹ Ugyancsak Kelemen Lajos szíves figyelmeztetéséből szereztünk tudomást arról, hogy Kolozsvár város régi levéltárában és a kolozsmonostori konvent Kolozsváron hagyott levelei között szintén volt egy-egy XVII. századi gyalui urbárium. A kolozsmonostori iratok átnézése nem járt eredménnyel, a városi levéltár anyagához pedig, mivel azt a románok kivonulásukkor magukkal vitték, nem férhettünk hozzá.

Cím nélküli, keltezetlen, elől, hátul csonka urbárium. Tartalmazza Gyalu, Hideg-, Hévszamos egész-, Bánffyhunjad, Alsófüld, Győrmonostor részbirtok, Jegenye, Körösfő, Nagykapus egész-, Mákó, Lapupatak, Bács, Magyaralsózsuk részbirtok, Daróc, Súlyomtelke, Szászlóna, Szászfenes, Kolozsmonostor, Magyar-kályán, Csernefalva, Magura, Csokotica egészbirtok összeírását. Bár keltezése hiányzik, készítési idejét kerülő úton minden kétséget kizáró bizonyossággal megállapíthatjuk, Tudjuk ugyanis, hogy a fejedelem az előző évben Gyaluhoz foglalt Lapupatak nevű birtokot 1644-ben visszaadta Csáky Lászlónak (Km. Ctus Colos C. 11.) Ebben a csonka urbáriumban azonban Lapupatak még a Gyaluhoz tartozó községek között szerepel. Az összeírás tehát nem készülhetett 1644 után. Adatainak közel egyidejű urbáriumokkal való aprólékos összevetéséből viszont az derül ki, hogy 1642. április 8. után keletkezett. Mivel az uradalom 1642. évi számbavételét ismerjük (7. szám), e csonka urbárium csakis 1643-ban íródhatott. Az alább közölt 1640. és 1642. évi összeírásnál jóval részletesebb, a szolgáltatások, a századeleji háborúk és a későbbi pestis-járványok pusztításaira fontos adatokat nyújtó urbáriumot Szabó T. Attila kolozsvári egyetemi tanár úr által készített és az eredetivel összeolvasott másolatban tanulmányozhattuk. Eredeti-jét ugyanis, melyet a kolozsvári volt állami levéltár őriz, a kivonuló románok 1940 szeptemberében magukkal vitték. Minthogy azonban a Szabó-féle másolat nem a számunkra előírt másolási szabályok szerint készült, s az eredetivel való újabb összehasonlítás a jelen körülmények között nem állott módunkban, a kiadvány egyöntetűségének megőrzése érdekében ennek az értékes darabnak a közreadásáról legnagyobb sajnálatunkra le kellett mondanunk.

Urbarium sive Connumeratio Colonorum Spectabilis ac Magnifici Domini D[omi]ni Nicolai Zolyomi de Albes, Perpetui de Hunyad ejusdemque ac Comitatus de Zarand Supremi Comitis, Celsissimi Pr[inci]pis Tran[silva]niae Consiliarii intimi etc. ad Arcem Gyalu et Oppidum ejusdem Nominis Gyalu pertinentium, una cum eorundem Possessionibus, Portionibus, earundemque limitibus, Sylvis, Pascuis, Campis, nemoribus, foenetis, vineis, vinetis, fluviiis, Molendinis, Piscinis, Teloniis et singular[um] Possessionum ac Portionum Possessionariarum Proventibus ab Antiquo ad praefatam Arcem Gyalu pertinentibus et pertinere solitis, ex mandato suae Magnific[entiae] facta et Conscripta Anno Dominj 1662. die 25 Augustj Per Petrum Finta nobilem de Gyalu, Praesentibus Generoso Domino Georgio Tunyoghi de Jankafalva Universorum

bonor[um] suae Magnificentiae in Tran[silva]nia existén[tium] Praefecto, Emerico Barbely, Thoma Szőke omnino de Gyalu Inchoata et manibus ac fidei Johannis Varadi de Belenyés Arcis et Universor[um] bonor[um] suae Magnifice[n]tia[e] Provisoris Anno et die praemisso assignata. Tartalmazza Gyalu, Vista, Mákó, Jegenyne, Nagykapus, Türe, Körösfő, Lapupatak, Sólyomtelke, Egerbegy, Hév-, Hidegszamos urbáriumát és lakóinak összeírását. Tizenégy lapból álló, a fentiek által hitelesített eredetije a br. Vécsey család sárközi levéltárában Fasc. 20. No. 1914. jelzet alatt található.

Vrbarium seu Connumeratio Colonor[um] ad Arcem Gyalu pertinen[tium] iuxta pagos seu possess[iones] Portionesque possessionar[ias] e Mandato suae Principall[is] Cels[itudinis] Mediantibus Ladislao Hauasali Supr[emo] Judice ac Gabriele Kabos Vice Comite Co[m]m[un]it[at]us Colosien[is] Inchoata in dicta Arce Gyalu die 17 May Anni 1665. Tartalmazza Gyalu, Jegenyne, Körösfő, Nagykapus, Lapupatak és Mákó részbirtok, Sólyomtelke, Hév-, Hidegszamos, Szászlóna, Türe, Egerbegy, Daróc község urbáriumát és összeírását. A nyolclapos, hitelesített eredeti példány jelzete: Erd. fisc. lvt. IV. szekr. Fasc. 258. P.

Vrbarium seu Connumeratio iobagionum Sp[ectabil]is ac Generosi D[omi]ni D[omi]ni Dionýsi Banfi de Losonez; et primum ad Arcem Gyalu pertinentium facta A[nn]o 1675. Die 15 Marty. Tartalmazza Gyalu, Nagykapus, Szászlóna, Daróc, Vista, Jegenyne, Egerbegy, Hév-, Hidegszamos, Lapupatak, Sólyomtelke, Körösfő gyalui uradalomhoz tartozó falvak és Bánffyhunyadi, Ketesd, Zentelke, Kalotaszentkirály, Magyarókerke, Damos, Sárvásár, Valkó, Nyárszó, Malomszeg, Marótlaka, Székelyjő, Várallya, Felsőfüld, Hodosfalva, Nagysebes, Bóc, Bökény, Kalota, Kelecel zentelkei uradalomhoz tartozó helységek összeírását. Csak a lakosok névsorát adja és főként a két uradalom hegyvidéki falvaiból a völgyek elpusztult magyar községeibe megindult áttelepülésre, illetve „át-szállítás”-ra nyújt használható adatokat. Tizenegy lapból álló hitelesítés nélküli füzet. Jelzete: ENML. Bánffy-es. nemzeti lvt. Fasc. 53. No. 3.

Inuentatio et Connumeratio bonor[um] — — —^a [mobi]lium pariter et immobilium ad Arcem Gyalu — — —^b, ex benigna Ill[ustriss]imi Principis Michaelis Apafi — — —^c [gr]atia Tran[silva]nie Principis etc. Domini D[omi]ni nobis element[issimi] Commissione per nobiles Stephanum Viczei Requisitor[em] — — —^d

^{a-d}) Néhány betű kiszakadt.

Comuentus Colosmonostrensis et Joannem Selymezi de Colosuar, praesentibus N[obi]libus Stephano Zambo Castellano eiusdem Arcis, Nicolao Lado et Joanne Szócz Vice Judicibus N[obi]lium Co[m]m[un]it[us] Colosiensis Anno 1676. Die 3 inchoata et alys subsequentibus diebus mens[is] Febr[uarii] peracta et Celebrata. Tartalmazza a gyalui vár és majorságbirtok inventáriumán kívül Bács, Jegenye, Vista, Körösfő, Nagykapus, Hideg-, Hévszamos, Gyalu község összeírását és urbáriumát. Különösen becses adatokat szolgáltat a háborús pusztításokat követő pusztásodásra, Huszonöt lapból álló, eredeti, hitelesített példány; végig Selymeczi János kezeírása. Jelzete: Erd. fisc. lvt. IV. szekr. Fasc. 259. A.

Urbárium Oppidi seu Domini Gyalu Vniuersorum Bonorum Juriumque Possessionariorum, Mobilium et immobilium Illustrissimi Domini D[omi]ni Comitis Georgy Bánffy de Losoncz, ad Oppidum Seu Possessionem Gyalu in Inclyto Comitatu Colos existen[tem] habitorum, modo de Jure Spectantium et pertinentium, eidemque inservientium infra cum Succinta et Specificata annotatione declaratorum, nec non Jobbagonum Inquilinorumque et eorum Filiorum ut et Fugitivorum nominibus praesentibus insertorum de praesentique in Possessionibus infra Specificatis residentium et commorantium, in faciebus locorum et Possessionum Personaliter accedent[ium] et post juramenti depositionem (puta Jobbagonum et Inquilinorum) accuratissime maxima cum cura investigantium et indagantium in Anno Millesimo Septingentesimo Vigesimo primo, a Die 7 Mensis [Octo]bris assumpt[um], inchoatum. Tartalmazza a gyalui kuria és majorságbirtok inventáriumán kívül Gyalu, Körösfő, Jegenye, Nagykapus, Egerbegy, Hévs-, Hidegszamos, Szászlóna, Súlyomtelke község urbáriumát és összeírását. Huszonkét lapból álló füzet, borosjenői Dobrai István és kidei Korondi István dobokamegyei táblabírák munkája. Végig Dobrai István kezeírása. Jelzete: ENML. Bánffy-cs. nemzetségi lvt. Fasc. 53. No. 8.

Conscriptio Integrae Possessionis Súlyomtelke in Comitatu Colosiensi Existens ad Dominium Gyaluiense spectantis, nunc prae manibus Illustriss[im]i Comitis D[omi]ni D[omi]ni Georgy Bánffy de Losoncz habitae cum nominibus Jobbagonum ac Inquilinorum in eadem Possessione degentium et commorantium, eorundem[que] Facultatum Universarum declaratione nec non beneficiorum et utilitatum ipsius Possessionis quarumlibet Specifica annotatione, tam ex relationibus Incolarum praememoratorum, fide eorum mediante et juramentali depositione factis, quam ocula-

tis nostris revisionibus, ad Mandatum Illustrissimi D[omi]ni D[omi]ni Joannis Ignatÿ Liberi Baronis Vichter Sac[ra]tissi[m]ae Caesareo Regiae[ue] Majestatis Excelsae Aulicae Camerae Consiliariÿ intimi (:Titt:) per nos infrascriptos die 25 Mensis Aprilis Anni 1724 modo ac ordine sequenti[bus] Peracta. Két eredeti hitelesített példány egybekötve tartalmazza 8—8 lapon Súlyomtelke urbáriumát. Kelt Kornis Péter, Dobai Péter és Endes Miklós táblai írnok, esküdt notárius, valamint szucsáki Tandi Mihály kolozsvármegyei szolgabíró pecsétje alatt. Jelzete: Erd. fisc. lvt. X. b. szekr. Fasc. 36. R.

Urbarium seu Conscriptio Nova Universorum Bonor[um] Immobilium et non-nullor[um] etiam Mobilium Ill[ustrissi]morum Haeredis ac Posteritatum Ill[ustrissi]mi quoad viveret Comitis Georgy Bánffy de Losoncz in Curiis Eorum Nobilitaribus in Oppido Gyalu ac Possessione Vista Comitatu Colosiensi existen[tibus] habitis, exstructis et situatis repertor[um], Curiarumque earundem, Nec non totalium et integrarum Possessionum Szász-Lóna, Nagy-Kapus, Körösfő, Vista, Súlyomtelke, Hideg-Szamos, Hév-Szamos et Egerbegy, Alpiumque harum trium, Portionum haud secus possessionariar[um] Gyalu, Vásártelke, ut et Praedii Ujj-Buda, omnino in Comitatu praelibato Colosiensi existentium habitaram, de Jure et ab antiquo ad Curiam p[rae]notatam Gyalaiensem et Castellum Spectantium et pertinentium, Domorum denique in L[iber]a R[egia] Civit[ate] Claudiaca existentium cum Adpertinentiis, per mutationem Officÿ Provisoratus e manibus Egr[egii] Georgii Thoot Curae et Provisioni (Titt.) Johannis Bodoki traditor[um] ac commissorum. Ad legitimum Postulatum Excellentissimi Domini Comitis Domini Adami de Bethlen, tanquam p[rae]attactorum Haeredis Leg[iti]mi Curatoris, Posteritatum vero Tutoris Testamentariÿ, per infra scriptos Regios a die 21-ma Mensis Aprilis A[nn]j 1740 usque diem 14-tum Mensis Majÿ Anni ejusdem diligenter peracta. Tartalmazza a gyalui kuria és majorságbirtok, valamint a kolozsvári Bánffy-házak részletes inventáriumán kívül a címben felsorolt falvak urbáriumát és lakóinak nemzetiség szerinti összeírását. A nyolcvan lapból álló füzet Lippai József és Jánosi Péter táblai jegyző munkája; végig Jánosi Péter kezeírása. Jelzete ENML. Bánffy-cs. nemzetségi lvt. Fasc. 53. No. 11.

Conscriptio Jobbagionum et Inquilinorum Domini Gyaluensis instituta secundum Normam a Superibus praescriptam a Joanne Bodoki Provisore Gyaluensi Diebus Mensis January Anni

1747. Tartalmazza Egerbegy, Körösfő, Hidegszamos, Vista, Sólyomtelke, Vásártelke, Gyalu, Nagykapus, Szászlóna, Hévszamos község lakosságának és a dongói, hév-, és hidegszamosi havasi topányok összeírását. Külön feltünteti a fiú és leánygyermek számát, valamint a jobbágyok szolgálatában lévő személyeket. A tizenhat lapból álló, hitelesítés nélküli összeírás hihetőleg másolat. Jelzete: ENML. Bánffy-cs. nemzetségi lvt. Fasc. 53. No. 12.

Inventarium seu Conscriptio Fiscalis Domini Gyalu Inelyto Comitatus Colosiensi adjacentis habitu, Oppidi videlicet et Arcis ejus desolatae, a parte vero Curiarum Nobilitar[ium] ibidem exstructarum et situatar[um] cum Agris, Pratis, Sylvis, ac Alpibus, Proventibusque Allodialibus; Nec non Totalium et Integrarum Possessionum, Jobbationum, et Inquilinor[um], una cum Filiis, Sessionibus dimensuratis, Conditionibus, Eorumque facultatibus universis in praedicto Oppido et Possessionibus, aliorumque ibidem residentium et commorantium, Universarumque Appertinentiar[um] et Utilitatum quarumlibet in Eodem Dominio quocunque nominis vocabulo et Titulo reperibilium de Jure et ab antiquo ad Idem spectantium et pertinere debentium, annexa serietim suis in Locis genuina notabilium Considerationum et Difficultatum declaratione. Tartalmazza a gyalui kuria és majorságbirtok leltárán kívül Gyalu, Szászlóna, Hideg-, és Hévszamos, Egerbegy, Nagykapus, Körösfő, Sólyomtelke, Vista, Gorbótfő puszta, valamint a várhoz tartozó havasok és havasi zsellérek urbáriumát és összeírását. Különösen becses forrás, mert a jobbágytelkek tartozékait fordulónként részletesen közli. 1768. jan. 9-én kelt, 360 levélből álló eredetije egykorú másodpéldánynak látszik. Horváth Gergely és Gáborffy István provinciális kancelláriai írnok és esküdt jegyző munkája; végig Horváth Gergely, kezeírása. Jelzete: Erd. fisc. lvt. X b. szekr. Fasc. 3. E.

Inventarium seu Conscriptio Portionum Possessionariarum in Fiscali Oppido Gyalu Inelyti Comitatus Kolosiensis Processui Superiori ingremiato habitarum, Fundorum videlicet Nobilitarium, Curiarumque inibi exstructarum cum Agris, pratis, Vineisque desertis Allodialibus, de Jure et ab antiquo ad eadem spectantibus et pertinere debentibus; Inquilinorum item una cum filiis, Sessionibus, eorumque facultatibus Universis, qua jure perennali, qua Inscriptionali, ac demum aliorum Fisco Regio simpliciter remitti judicatorum, per Nobiles in eodem Oppido Gyalu residentes possessorum ac tentorum annexa unicuique in suo natura, quemadmodum superiori Anno proximiori, Deliberatorum a Foro

Exc[elsi] R[egii] in M[agno] P[rinci]p[atu] Tran[silva]niae Guberný Productionali obtentorum nobisque in originali exhibitorum virtute definita fuit ac habetur. Tartalmazza a gyalui kisenesség vagyónának teljes összeírását. 1768. márc. 22-én kelt szazegyleveles eredetijét Horváth Gergely és Gáborffi István provinciális kancelláriai irnok és hites jegyző készítette. Végig Horváth Gergely kezeírása. Jelzete: Erd. fisc. lvt. X b. szekr. Fasc. 3. F.

Conscriptio Jobbagyonum Regio-Fiscalium in Alpibus In[cliti] Comitatus Colos Possessionis Possessionariae Gyalu adjacentibus Mariesel dictis Commorantium et in Recognitionem Beneficii soli Pascuationis ac Lignationis ad Curiam Nobilitarem Excellentissimi D[omi]ni Comitis Dionisý Bánfi de Losontz Gyaluensem servire debentium. A tizenkét lapból álló eredeti, hitelesített összeírást lövénfeldi Kibling Ferenc, a zalatnai bánya-hivatal főnöke, és Bisztray György a zalatnai uradalom vezetőispánja készítették 1771. jún. 14-én; az egész füzet Bisztray György kezeírása. Jelzete: Erd. fisc. lvt. X b. szekr. Fasc. 32. II. V. ö. V. szekr. Fasc. 355. E.

Az előbbi összeírás kiegészítője: Topografica Conscriptio Alpium seu Praediorum ad Oppidum et Possessiones Dominý Gyalu Inclyto Comitatus Colos ingremiati habiti de Jure ac ab antiquo pertinentium ac sub Possessorio Excellentissimi Domini Comitis Dionisii Bánffi Liberi Baronis de Losontz hactenus existentium et ad necessitatem rei Montanisticae Transylvanicae summo opere necessariorum című összeírás, melyet ugyancsak az előbbieket készítettek ugyanakkor. Nyolc lapból álló eredeti, hitelesített példányának jelzete: Erd. fisc. lvt. X b. szekr. Fasc. 32. G.

Urbarium seu Conscriptio Fiscalis Domini Gyalu Inclyto Comitatus Colosiensis adjacentis per Illustrissimum D[ominum] Dominium Georgium Comitem Bánffi L[iberum] B[aronem] de Losontz Sacratissimae Cae[sare]o Regiae et Apostolicae Ma[ies]t[atis] Camerarium, Excelsi item Cae[sare]o Regii M[agni] Principatus Transylvaniae Consilii Thesaurialis Consiliarium tenti; Oppidi videlicet et Arcis, Curiarum item Nobilitarium cum Agris, Pratis, sylvis ac Alpibus Proventibusque Allodialibus, nec non Totalium et Integrarum Possessionum ad idem de Jure spectantium et pertinere debentium, Jobbagionum denique et Inquilinorum, eorumque Viduarum unacum filiis, sessionibus eorundemque facultatibus universis in praefato Oppido, attactisque Possessionibus, alior[um]que ibidem residentium et commorantium universarum-

que appertinentiarum et utilitatum quarumlibet in eodem Domino quocunque nominis vocabulo et Titulo reperibilium, de Jure et ab antiquo ad idem pertinere debentium, annexa suis in Locis genuina notabilium Considerationum et difficultatum declaratione. Tartalmazza a gyalui kuria és allódium leltárán kívül Gyalu, Szászlóna, Hideg-, és Hévszamos, Egerbegy, Nagykapus, Körösfő, Solyomtelke, Vista, valamint a havasi zsellérek és a taxás cigányok összeírását, urbáriumát. 1773. nov. 30-án kelt, 234 levelet számláló hitelesített eredetijét Boér József és Hollaki István táblai irnok és esküdt jegyző készítette. Jelzete: Erd. fisc. lvt. X. b. szekr. Fasc. 3. P. E jelzet alatt két azonos példány található.

Conscriptio Portionum Fiscalium in Oppido Gyalu et Possessione Mákó [Inclito] Comitatu Colosiensi adjacentibus habitarum, Anno 1773 peracta. Conscriptio Portionum Possessionariorum in Oppido Gyalu et Possessione Mákó [Inclito] Comitatu Colosiensi adjacentibus habit[arum] per Regium in Tran[silva]nia Fiscum Anno adhuc Millesimo Septingentesimo Sexagesimo Octavo relutarum et Consequenter possessar[um], cum omnibus utilitatibus et emolumentis de Jure et ab antiquo ad easdem Portiones Spectantibus et pertinere debentibus, Curiae videlicet Nobilitaris, Agrorum, Faenectorumque Allodialium, Inquilinorum eorumque facultatum et Appertinentiarum per eosdem tentarum et possessarum. Tartalmazza a címben említett két részbirtok összeírását és urbáriumát. Különösen a Gyaluba betelepített román nemzetiségű fiscális zsellérségre szolgáltat adatokat. Tizenhat lapból álló eredeti, hitelesített példányát Hatfaludi Ferenc és Donát György provinciális kancelláriai jegyző készítette; az egész füzet Donát György kezeírása. Jelzete: Erd. fisc. lvt. IV. szekr. Fasc. 261. K. Másodpéldánya: U. o. X. b. szekr. Fasc. 3. P.

Cím nélküli vallatásos összeírás a gr. Bánffy György gubernátor halálával örököseire Gyaluban, Szászlónán, Hidegszamoson, az ottani havasokon, Egerbegyen, Nagykapuson, Körösfőn maradt majorsági és colonialis javokról. A kuriák részletes inventáriumát is tartalmazza. 1022 oldalú számláló eredetijét László Elek és Czírják József irnok és esküdt jegyző készítette 1823-ban. Az egész kötet Czírják József kezeírása. Jelzete: Erd. fisc. lvt. X b. szekr. Fasc. 36. P.